

“FRANČU GRUPAS” TIESĀŠANA 1951. GADĀ: LIETU POLITISKAIS KONTEKSTS UN VALSTS DROŠĪBAS MINISTRIJAS DARBĪBAS METODES*

Daina Bleiere

Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošā pētniece, Rīgas Stradiņa universitātes Politikas zinātnes katedras asociētā profesore.
Pētnieciskās intereses: Latvijas 20. gadsimta vēsture, padomju režīma ietekme uz Latvijas sabiedrību.

1951. gadā arestētās un notiesātās t.s. franču grupas – 12 inteliģences pārstāvju, kurus apsūdzēja virknē politisku noziegumu, to skaitā literāru pēcpusdienu organizēšanā un apmeklēšanā, – lieta bija saistīta ar pretrietumniecisko kursu Padomju Savienības un Latvijas PSR politikā un cīņu ar t.s. kosmopolītiem. Tomēr šī lieta raksturo ne tikai tā laika politisko atmosfēru, bet arī parāda Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDM) darbības metodes sabiedrības totālas kontroles realizēšanā, kā arī pēctecību drošības dienestu, tiesu un prokuratūras sistēmas darbībā 50.–80. gados. Raksta mērķis ir, balstoties uz krimināllietu materiāliem un citiem avotiem, izpētīt lietas rašanās un attīstības apstākļus, kā arī VDM izmeklētāju intereses, taktiku un metodes šīs lietas izmeklēšanā.

Atslēgas vārdi: inteliģence, kosmopolitisms, LPSR Valsts drošības ministrija, politiskās prāvas.

Par t.s. franču grupas lietu ir diezgan daudz rakstīts, bet pārsvarā tās ir publikācijas presē. Lielākā daļa no tām ir pašu šīs lietas upuru atmiņas vai intervijas ar viņiem.¹ Rakstniece

* Raksts izstrādāts projekta “Latvijas vēsture: Kultūrvēsturiskā vide un sociālpolitiskās norises Baltijas jūras reģiona kontekstā (VPP Letonika)” ietvaros. Darbs ar padomju represīvo institūciju dokumentiem ir sarežģīts un prasa specifiskas zināšanas. Esmu pateicību parādā Aināram Bambalam, Rudītei Viksnei un Arturam Žvinklim par konsultācijām un norādēm, kā arī diviem anonīmajiem recenzentiem par kritiku un ieteikumiem, kas būtiski palīdzēja pilnveidot rakstu.

Gundega Repše ir izdevusi Kurta Fridrihsona saraksti ar sievu.² 1990. gadā ir publicētas Maijas Silmales vēstules no ieslodzījuma, bet 2017. gadā ir iznākusi rakstnieces Leldes Stumbres grāmata par viņu.³ 1989. un 1990. gadā ir publicētas Elzas Stērstes atmiņas, kas pilnībā ir pieejamas Rakstniecības un mūzikas muzeja krājumā.⁴ Šīs atmiņas ir izmantotas arī, aprakstot E. Stērstes arestu un ieslodzījuma gadus, Annas Žīgures grāmatā par dzejnieci.⁵ Ir notikušas intervijas pētniecisku projektu ietvaros, piemēram, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Nacionālās mutvārdu vēstures krājumā ir Viedas Skultānes veiktās intervijas ar Ievu Lasi (Birgeri), Nelliju un Miervaldi Ozoliņiem.⁶ Arī Okupācijas muzejā ir pieejama 2000. gadā ierakstītā I. Lases videointervija.⁷

“Franču grupas” lietā notiesātajiem kultūras darbiniekiem kopš 80. gadu beigām, kad vispār varēja sākt par viņiem runāt, ir tikusi veltīta liela publicitāte, par viņiem ir veidota režisora Andra Rozenberga dokumentālā filma “Sods par sapni” (1994), 2004. gada beigās atklāja izstādi “Franču grupa un mākslinieks Kurts Fridrihsons”, kuru veidoja Latvijas Okupācijas muzejs sadarbībā ar Francijas Kultūras centru. Ir arī diezgan daudz publikāciju presē.⁸ 2011. gadā tika publicēts interesants literatūrkritiķes Silvijas Radzobes raksts par Mildu Grīnfeldi,⁹ kuru tiesāja saistībā ar “franču grupas” lietu. Tomēr jāatzīst, ka pieejamas pārsvarā populāra rakstura publikācijas, kuras nereti ir virspusējas, tās sniedz informācijas minimumu, turklāt ir sastopamas faktu kļūdas un neprecizitātes, kas ir pārceļojušas uz *wikipedia* rakstiem, kas daudziem kalpo par pamata izziņas avotu par šo tēmu.

Akadēmisku pētījumu par šo tematu ir ļoti maz. Gandrīz vai vienīgais mēģinājums pievērsties šai tēmai ir V. Skultānes 1997. gadā nolasītais referāts, kas “franču grupas” lietu aplūko antropoloģiskā skatījumā.¹⁰ Šādi pētījumi ir ļoti svarīgi, jo gadu gaitā personības un notikumi apaug ar nozīmēm, kļūst par simboliem, kuri sāk dzīvot paši savu dzīvi, tomēr ir nepieciešami dziļāki pētījumi par šīs neapšaubāmi politiskās akcijas izcelsmi

un attīstību konkrētajos pēckara gadu apstākļos, par to, kā un kāpēc Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDM) darbinieki tieši 1951. gada sākumā arestēja 12 cilvēkus, kurus mēs saucam par “franču grupu”.

Šīs publikācijas mērķis ir, balstoties uz Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā glabātajām krimināllietām un citiem avotiem, iespējami pilnīgi rekonstruēt minētās lietas rašanās apstākļus un Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas darbinieku intereses, taktiku un izmeklēšanas metodes.

“FRANČU GRUPA” – ARESTĒTIE UN IZVIRZĪTO APSŪDZĪBU RAKSTURS

Vispirms jāatrunā raksta virsrakstā lietotais nosaukums “franču grupa”, kas tiek lietots tik bieži, ka vismaz šķietami it kā vairs neprasa paskaidrojumus, lai gan vairākos aspektos tas ir neskaidrs vai pat maldinošs. G. Repše ir iebildusi, ka tas ir čekas izdomājums.¹¹ Lai gan dažās publikācijās tiek apgalvots, ka šāds formulējums sastopams krimināllietās,¹² man to nav izdevies atrast, taču nevar izslēgt, ka tas patiešām radies Valsts drošības komitejai (VDK) tuvās aprindās 50. vai 60. gados. Apgalvojums, ka termins ir lietots krimināllietās, iespējams, balstās uz pārpratumu. Tajās ir runa par “grupu”, kas padomju specdienestu terminoloģijā nozīmēja kāda cilvēku kopuma apzinātu, organizētu sadarbību. VDM izmeklētāji labprātāk izmeklēja grupu, nevis individuālas lietas, jo tās radīja iespaidu, ka to atklāšanā un izmeklēšanā ir ieguldīts lielāks darbs, turklāt šādas lietas nozīmēja arī nopietnākas apsūdzības un garākus ieslodzījuma termiņus. Arī šajā gadījumā “grupu” mākslīgi izveidoja VDM izmeklētāji un, kā 1990. gadā rakstīja Skaidrīte Sirsone, “apcietināja vairākus kultūras darbiniekus, savā starpā vairāk vai mazāk pazīstamus, sapina tos visus kopā vienā grupā”.¹³ Arī apzīmējums “franču” nav precīzs. Patiešām, daļa no notiesātajiem bija franču kultūras pazinēji, labi prata franču valodu, piemēram, Kurts Fridrihsons, Maija Silmale, Elza Stērste, Ieva Birgere. Tomēr to nevarēja teikt

par visiem šīs “grupas” sakarā notiesātajiem, daži franču valodu neprata vai arī zināja vāji. Taču jāņem vērā, ka šis nosaukums, lai arī maldinošs, ir pietiekami nostabilizējies literatūrā un savā ziņā visai precīzi atspoguļo lietas būtību, respektīvi, čekistu motivāciju vērsties tieši pret šiem 12 cilvēkiem, jo viņu interese par Rietumu kultūras procesiem, tajā skaitā par franču kultūru, no padomju spēcīgu viedokļa 50. gadu sākumā bija pielīdzināma valsts nodevībai.

Šajā rakstā kā “franču grupa” tiek apzīmēti 12 cilvēki, kurus apcietināja 1951. gada janvārī un notiesāja divu krimināllietu ietvaros.¹⁴ Šā apzīmējuma lietošana rakstā nekādā ziņā nenozīmē, ka autore uzskatītu, ka patiešām pastāvēja kaut kāda organizēta pretošanās grupa, tāpat arī nebūtu pareizi to reducēt uz cilvēkiem, kas 1945.–1947. gadā apmeklēja literārās pēcpusdienas, ar kurām šī lieta ļoti bieži tiek sasaistīta, jo tajās piedalījās daudz plašāks cilvēku loks. Lietas attīstība īsumā bija šāda. 1950. gada 13. decembrī Latvijas PSR VDM tika pieņemts lēmums par “brīvmākslinieka” Kurta Fridrihsona un “bijušās rakstnieces” Elzas Stērstes-Lieknes-Virzas¹⁵ arestu. K. Fridrihsonu arestēja 1951. gada 3. janvārī,¹⁶ bet E. Stērsti 4. janvārī.¹⁷ Nākamajā dienā aizturēja Teātra institūta franču valodas un Rietumeiropas literatūras pasniedzēju Ievu Birgeri un tulkotāju, filoloģi, tobrīd Mākslas lietu pārvaldes¹⁸ inspektori Maiju Silmali. Viņu abu arests bija sankcionēts 30. decembrī.¹⁹ Tajā pašā dienā aizturēja arī M. Silmales vīru Dailes teātra aktieri Miervaldi Ozoliņu, lai gan viņa aresta pamatojums bija sastādīts tikai 5. janvārī, bet vizēts nākamajā dienā.²⁰ Šie pieci cilvēki, kā arī 4. janvārī arestētais uzņēmuma “Degviela” noliktavas pārzinis inženieris Rolfs Rāčenis tad arī veidoja sākotnējo “lietas” kodolu, kuras būtība ir izteikta aresta pamatojumos un vēlāk apsūdzībās, kuras aplūkosim tālāk. Nākamais arestu vilnis sekoja 17. un 18. janvārī, kad arestēja Rakstnieku savienības grāmatu antikvariāta pārdevēju bibliofilu Arnoldu Sausni un viņa sievu Latvijas Valsts universitātes (LVU) Ekonomikas fakultātes sekretāri Eleonoru Sausni, Dailes teātra aktieri Arnoldu Stubaus un viņa sievu

aktrisi, bet tobrīd Teātra biedrības rasētāju Irmu Stubaus,²¹ juriskonsultu un literātu Gustavu Bērziņu, Valmieras teātra aktrisi Mirdzu Lībieti-Ersu un Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta zinātnisko sekretāri Skaidrīti Sirsoni.

Izmeklēšanas gaitā lietā arestēto personu lietas sadalīja divās krimināllietās. Pirmajā ietilpa tie, kuriem tika izvirzītas nopietnākas apsūdzības: K. Fridrihsons, E. Stērste, I. Birgere. Sākotnēji šajā grupā iekļāva arī R. Rāceni, bet 30. maijā viņa lietu izdalīja atsevišķā krimināllietā.²² Trīs pirmos apsūdzētos 1951. gada 29.–30. jūnijā tiesāja Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas karaspēka tribunāls²³ un visiem piesprieda 25 gadus sevišķā režīma noimetnē plus tiesību atņemšanu uz pieciem gadiem un visas mantas konfiskāciju. Pārējo deviņu apsūdzēto lietas nodeva PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķajai apspriedei, kura 1951. gada 2. jūnijā visiem aizmuguriski piesprieda 10 gadus sevišķā režīma noimetnē, izņemot M. Lībieti-Ersu, kuras sodu samazināja līdz septiņiem gadiem sevišķā režīma noimetnē (izmeklēšana arī viņai bija prasījusi 10 gadu sodu).²⁴ Lietas nodošanu Sevišķajai apspriedei pamatoja ar to, ka uz tiesas sēdi nevar aicināt VDM slepenos aģentus. Viņu vārdi ir nosaukti pievienotajā dokumentā: Voldemārs Sauleskalns, Milda Grīnfelde un kāds Jānis Puriņš.²⁵ Tā kā pirmie divi slepenie aģenti bija saistīti arī ar K. Fridrihsonu, E. Stērstes un I. Birgeres lietu un nebija izsaukti par lieciniekiem kara tribunāla sēdē, tad jādombā, ka patiesais iemesls lietas nodošanai Sevišķajai apspriedei bija nevis nevēlēšanās atklāt ziņotāju identitātes, kuras no lietas materiāliem nemaz nevar izsecināt, bet gan tas, ka apsūdzība pret šiem deviņiem cilvēkiem bija ļoti vāja un viņiem visiem inkriminētās apsūdzības pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58-10 panta I daļas (pretpadomju propaganda un aģitācija un šāda satura literatūras izgatavošana, glabāšana vai izplatīšana) un 58-11 panta (piedalīšanās pretpadomju organizācijā) nebūtu izturējušas pat tos visai minimālos kritērijus, kurus izvirzīja padomju justīcija, ja lietas nodotu iztiesāšanai Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesas kolēģijai vai arī kara tribunālam. Vienīgi A. Stubausam papildus bija

izvirzīts 58-1^a pants (Dzimtenes nodevība, ar ko šajā gadījumā tika saprasta jebkāda veida sadarbība ar nacistu okupācijas varu), jo viņš pašā nacistu okupācijas sākumā īsu laiku bija darbojies kā “pašaizsardzības” grupas rakstvedis Rīgas 10. policijas iecirknī. Trijiem kara tribunāla tiesātajiem izvirzītās apsūdzības balstījās uz līdzīgiem kriminālkodeksa pantiem (notiesātajiem inkriminētos KPFSR Kriminālkodeksa pantus sk. 1. pielikumā), bet faktiski ietvēra plašāku apsūdzību spektru.

K. Fridrihsons tika notiesāts par to, ka 1) 1944. gadā bija iesaukts Vācijas armijā un dienējis vērmahta propagandas nodaļā,²⁶ konkrētāk, 4. Baltijas propagandas vadā un strādājis žurnālā “Junda” par mākslinieku, pēc tam dezertējis un gribējis bēgt uz Zviedriju; 2) 1945. gada beigās un visu 1946. gadu bijis “viens no aktīvākajiem buržuāziski nacionālistiskas grupas dalībniekiem, kura pulcējās tā saucamajos literārajos vakaros, kuros līdztekus Rietumeiropas literatūras apspriešanai tika apmelota padomju literatūra un māksla, un padomju īstenība”;²⁷ 3) glabājis savā dzīvoklī pretpadomju literatūru, tajā skaitā franču rakstnieka Andrē Žida (*André Gide*) grāmatu “Atgriešanās no PSRS”, kuru pavairojis un izplatījis savu domubiedru vidū; 4) vairākkārt ticis ar nelegāli dzīvojošajiem Hermani Cinci un Andreju Spekki, pēc kura lūguma fiktīvā pasē uz Anša Krūkļa vārda viltojis zīmogu. Piekto apsūdzības punktu par to, ka K. Fridrihsons kopā ar R. Rāceni esot gatavojies veidot pretpadomju grupas, tribunāls atzina par nepierādītu.²⁸

E. Stērstei tika inkriminēta 1) pretpadomju dzejoļa uzrakstīšana un publicēšana laikrakstā “Tēviņa” 1941. gada jūlijā; 2) 1944. gadā vācu okupācijas laikā no Kultūras fonda saņemtais dzejnieces laureātes tituls un 1500 marku naudas prēmija; 3) uzstāšanās jau pieminētajos literārajos vakaros; 4) mēģinājums organizēt bēgšanu uz Zviedriju savam nelegāli dzīvojošajam māsasdēlam A. Spekkem un fiktīvas pases sagādāšana viņam uz Krūkļa vārda; 5) “nacionālistiska, pretpadomju satūra” grāmatas glabāšana (Edvarta Virzas poēma prozā “Straumēni”, kuru viņa glabāja kā piemiņu par nelaiķa vīru).²⁹

I. Birgeri apsūdzēja par to, ka viņa 1) neatkarīgajā Latvijā bijusi “viena no jaunatnes nacionālistisko organizāciju “Gaida” (tā dokumentos, domāta Latvijas gaidu organizācija) un “Ziemeļniece” vadītājām”;³⁰ 2) nacistiskās okupācijas laikā piedalījusies buržuāziski nacionālistiskā organizācijā Latviešu Nacionālistu savienība, pavairojusi un izplatījusi šīs organizācijas avīzi “Tautas Balss”, rakstījusi dienasgrāmatā nacionālistiska rakstura piezīmes un dzejoļus; 3) 1946. gadā piedalījusies un uzstājusies literārajos vakaros; 4) 1950. gadā ar saviem draugiem apspriedusi angļu un amerikāņu radiatorījumus pretpadomju garā; 5) 1947.–1949. gadā sarakstījusies ar uz Zviedriju aizbēgušajiem latviešu nacionālistiem; 6) glabājusi pretpadomju literatūru.³¹

Dažas no šīm apsūdzībām prasa tuvākus paskaidrojumus. Latvijas gaidu organizācijā I. Birgere patiešām bija vadījusi pulciņu, krimināllietas dokumentos sastopamais apgalvojums, ka viņa vadījusi šo organizāciju, liecina tikai par to, ka izmeklētājiem bija visai miglains priekšstats par gaidām. Latvijas Universitātes studenšu biedrībā – vienībā “Ziemeļniece” viņa patiešām bija ieņēmusi vadošus amatus – kasieres un priekšsēdētājas.

Vācu okupācijas laikā I. Birgere bija darbojusies Latviešu Nacionālistu savienībā (LNS), kura “vācu SiPo un SD latviešu politiskās nodaļas “Latviešu kartotēka” 1942. gada decembra pārskatā LNS bija nosaukta par tā brīža visapjomīgāko nelegālo organizāciju”.³² Viņa nodarbojās ar organizācijas nelegālā laikraksta “Tautas Balss” sagatavošanu iespēšanai. Lielāka mēroga aresti, kad apcietināja arī visu “Tautas Balss” redakciju, bija 1942. gada novembrī. I. Birgeri arestēja 16. novembrī.³³ I. Birgere astoņus mēnešus bija ieslodzīta Rīgas Centrālcietumā, pēc tam gadu Salaspils koncentrācijas nometnē, no kurienes viņu atbrīvoja 1944. gada jūnija sākumā.³⁴ Pēc padomju karaspēka ienākšanas Rīgā I. Birgeri 1944. gada oktobrī un novembrī 3. Baltijas frontes pretizlūkošanas pārvaldes “Smerš” darbinieki vairākkārt pratināja par darbību LNS, bet no 1945. gada 20. janvāra līdz 5. martam viņa atradās “Smerš” apcietinājumā (oficiāli tā

skaitījās aizturēšana) Zaļajā ielā,³⁵ tomēr viņas darbībā neatrada pietiekamu pamatu arestam un atbrīvoja. Taču 1951. gadā dalība LNS izrādījās sodāma. Protams, var rasties jautājums: kādēļ vērsanos pret nacistu okupāciju 1951. gadā VDM pielīdzināja pretpadomju darbībai? Tam bija sava loģika, jo LNS iestājās par neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanu, un I. Birgere 1945. gadā nopratināšanā neslēpa, ka “mēs gribējām, lai Latvija būtu brīva, neatkarīga un demokrātiska. Mēs negribējām tādu stāvokli, kādā Latvija bija nonākusi vācu okupācijas laikā, taču nevēlējāmies arī tādu stāvokli, kāds bija 1940.–1941. gadā, kad Latvija atradās Padomju Savienībā.”³⁶ Ja 1945. gadā “Smerš” izmeklētājus acīmredzot vairāk interesēja, vai ir iespējams inkriminēt sadarbību ar vācu okupantiem, tad 1950. gadā tieši atbalsts neatkarīgai Latvijai tika izvirzīts priekšplānā.

Sevišķās apsūdzības spriedumu izvilcumi pārējiem deviņiem notiesātajiem ir vienveidīgi. Vairumu notiesāja par “dalību pretpadomju nacionālistiskā grupā un pretpadomju aģitāciju”.³⁷ Nedaudz atšķiras tikai daži spriedumi. Jāatzīmē, ka M. Lībiete-Ersa vispār nebija piedalījies literārās pēcpusdienās. Jāņem gan vērā, ka čekisti “pretpadomju nacionālistisko grupu” traktēja diezgan plaši un neskaidri, iekļaujot tajā ne tikai tos, kas piedalījās minētajās pēcpusdienās, bet arī M. Silmales paziņu un draugu loku, tajā skaitā arī nelielu grupiņu, kura kādu laiku bija mācījusies angļu valodu. Taču arī šajā grupiņā M. Lībiete-Ersa nebija piedalījies. Faktiski viņas “noziegums”, tāpat kā S. Sirsonei, bija draudzēšanās ar M. Silmali. 1945.–1946. gadā, studējot universitātē, viņas bija mainījušās ar lekciju konspektiem, kopā gatavojušās eksāmeniem, turklāt viņas vienoja interese par franču literatūru un teātra mākslu. Tomēr turpmākajos gados viņas tikās retāk, jo Mirdza bija iestājusies darbā Valmieras teātrī un pārgājusi studēt neklātienes nodaļā, bet pēc atgriešanās Rīgā 1948. gadā viņa apprecējās ar Jelgavas teātra (tolaik darbojās Rīgā) aktieri Tālvāldi Libieti, un viņai bija piedzimis dēls. No pārējiem apsūdzētajiem Mirdza pazina tikai I. Birgeri un K. Fridrihsonu.

Apsūdzība pretpadomju literatūras izplatīšanā M. Libietei-Ersai balstījās uz to, ka 1945. gadā viņa bija atradusi savas radnieces dzīvoklī Zviedrijā izdotas latviešu avīzes eksemplārus un bija tos parādījusi M. Silmalei un I. Birgerei. Papildus par inkriminējošiem tika izvirzīti ieraksti dienasgrāmatā 1944. gadā, kā arī tas, ka viņas dzīvoklī atradās “pretpadomju” grāmatas, lai gan Mirdza norādīja, ka tās ir viņas tēva, 1944. gada novembrī “Smerš” apcietinātā un 1945. gada septembrī Centrālcietumā mirušā rakstnieka Ādolfā Ersa grāmatas un viņai nav bijis ne laika, ne arī intereses tās pāršķirot un lasīt. Kas attiecas uz dienasgrāmatu, tā bija diezgan tipisks jaunas meitenes domu un sajūtu atspoguļojums, bet čekisti bija pasvītrojuši fragmentu no ieraksta 1944. gada 11. septembrī: “Mana nabaga tauta, mana Latvija. Šoreiz Tu esi tā, kas nevainīga dabū ciest. Kopā ar brāļu tautām igauņiem un leišiem Tu kriti par upuri asinskārajām vācu un boļševiku idejām. Skaists sapnis bija Tava isā brīvība. Laimīgi ir tie, kas dzīvojuši šajā laikā. Un, kaut arī būtu jāmirst, es tomēr mīlu tevi, mana brīvā Latvija.”³⁸

Jāatzīmē, ka pretpadomju literatūras glabāšana tika inkriminēta visiem notiesātajiem, kas nebija grūti, jo katra intelīgenta grāmatplauktā varēja atrast kādu “kaitīgu” grāmatu, turklāt pie tādām tika pieskaitīti ne tikai Kārļa Ulmaņa kopoti raksti vai vācu laika propagandas izdevumi, bet visa nacistu okupācijas laikā izdotā literatūra neatkarīgi no satura, kā arī, piemēram, igauņu rakstnieka Antona Tamsāres “Aizpekļu jaunais velns”, Zentas Mauriņas darbi un Kārļa Skalbes kopotie raksti.

M. Ozoliņam papildus dalībai grupā un pretpadomju aģitācijai tika inkriminēta dokumentu viltošana. Viņam bija labas grafiķa dotības, un tās patiešām bija liktas lietā, lai 1941. gadā izsūtītajai Elzai Privkai, kura pēc kara slepus kopā ar meitu bija atgriezusies Rīgā un kādu laiku dzīvoja Silmaļu dzīvoklī, Latvijas pasē viltotu zīmogu, kas apliecināja, ka vācu okupācijas laikā viņa it kā bija dzīvojusi Rīgā. Uzrādot šo dokumentu, viņai izdevās saņemt padomju pasi. M. Ozoliņam tika inkriminēta arī zīmoga viltošana uz tīras veidlapas izziņai par ģimnāzijas

beigšanu. Tādējādi visus 12 notiesātos vienojošais moments bija tas, ka visi ietilpa aptuveni vienā sociālajā lokā, lai gan savstarpējās saistības pakāpe bija atšķirīga un visi, izņemot M. Libieti-Ersu, bija piedalījušies literārajās pēcpusdienās.

“Franču grupā” bieži vien iekļauj arī Mildu Grīnfeldi,³⁹ lai gan viņu arestēja vēlāk – 1951. gada 17. aprīlī un atsevišķā krimināllietā 8. septembrī Sevišķā apspriede aizmuguriski piesprieda 10 gadus labošanas darbu nometnē ar mantas konfiskāciju. Apsūdzības tika saistītas ar šādiem “nodarījumiem”: 1) M. Grīnfelde vācu okupācijas laikā esot publicējusi pretpadomju grāmatu bērniem “Tētis karavīrs”;⁴⁰ 2) pēc kara uzturējusi sakarus ar “bandītiem” Jūrkalnes pagastā un slēpusi “Dzimtenes nodevēju” Ziedaini (savu brāli); 3) glabājusi vācu laikā izdotu pretpadomju literatūru; 4) 1946. gadā vairākkārt piedalījusies pretpadomju sanāksmēs, respektīvi, jau pieminētajās pēcpusdienās.⁴¹

Par to, kā M. Grīnfelde 1945. gada oktobrī tika piespiesta kļūt par VDM slepeno ziņotāju pēc tam, kad tika arestēts viņas brālis Miervaldis Ziedainis, visai izsmeļoši, ar diezgan plašiem citātiem no krimināllietas ir rakstījusi S. Radzobe⁴² (arī viņa M. Grīnfeldi pieskaita “franču grupai”). Pratināšanā M. Grīnfelde atzina, ka viņas uzdevums bijis ziņot par pretpadomju noskaņojumiem savu paziņu lokā, tajā skaitā par I. Birgeri un S. Sirsoni, un ka viņa VDM uzdevumā bija apmeklējusi literārās pēcpusdienas, taču viņa kategoriski noliedza, ka tajās būtu notikušas kādas pretpadomju sarunas.⁴³ Iespējams, nevēlēšanās un nespēja ziņot par saviem paziņām bija viens no viņas aresta iemesliem. Otrs varēja būt VDM 2-N daļas (šī daļa nodarbojās ar pretpadomju pagrīdes apkarošanu) centieni nodrošināties pret augstākās priekšniecības iespējamajiem pārmētiem, ka viņi vairākus gadus nav reaģējuši uz nacionālistiskas pretpadomju inteliģences grupas saietiem. Tie, protams, ir tikai pieņēmumi, un tiem ir vājais punkts, jo sākotnēji izvirzītā apsūdzība “divkosība” (*dvurush-nichestvo*) un dezinformācijā galīgajā apsūdzībā vairs neparādās. Lai gan M. Grīnfeldes arests un notiesāšana bija saistīti ar “franču

grupas” lietu un viņa piederēja pie šīs grupas arestēto sociālā loka, tomēr uzskatu, ka viņas iekļaušanai tajā nav pamata, jo galvenais aresta iemesls bija VDM neapmierinātība ar viņas darbību slepenās aģentes lomā.

LITERĀRĀS PĒCPUSDIENAS

Literārās pēcpusdienas ir centrālais pavediens, kas sasaista vairumu “franču grupas” dalībnieku. Nopratināšanas protokolos liecībās ir fiksētas diezgan lielas pretrunas par to, kad īsti notika šīs pēcpusdienas. Agrākais iespējamais sākuma datums ir 1945. gada septembris vai oktobris. Visai regulāri šīs pēcpusdienas, kas parasti sākās plkst. 18.00 un ilga pāris stundu, bija notikušas līdz 1946. gada vasarai. Pārsvārā tās bija notikušas pirmdienās, bet ne katru nedēļu. Rudenī tikšanās bija atsākušās, bet, iespējams, vairs nebija tik regulāras. Daži apsūdzētie liecināja, ka sapulces turpinājušās līdz 1947. gada pavasarim.

1945. gada rudenī K. Fridrihsons G. Bērziņu bija iepazīstinājis ar A. Stubausu un A. Sausni. Visi četri kopā ar sievietēm sākuši regulāri tikties, lai apspriestu jaunākās teātra izrādes, jo Teātra biedrībā tolaik tas neesot bijis iespējams.⁴⁴ Arī E. Stērste savās atmiņās, kas tika pabeigtas 1975. gadā, raksta, ka šīs pirmdienas “Kurts Fridrihsons pagaidām nodibināja, aizstājot ar tām teātra biedrību, kādas vēl nebija, un pa daļai romāņu nodaļu [LVU. – D. B.], kādas ar vairs nebija”.⁴⁵ Sākumā sanāksmes notikušas K. Fridrihsona, A. Sausnes, G. Bērziņa dzīvokļos, vienreiz arī pie M. Silmales, bet vēlāk A. Stubaus piedāvājis savu krietni plašāko dzīvokli. Te jāpiebilst, ka ar dzīvokli nopratināšanas protokolos bieži vien apzīmēja istabas komunālajā dzīvoklī. Kurts un Zenta Fridrihsoni tajā laikā dzīvoja sievas vecāku dzīvoklī Brīvības (to lauk Lēņina) ielā, un viņu istaba esot bijusi neliela un neērta. Stubausiem laukam patiešām dzīvoklis bija atsevišķs un telpas plašākas.

Viņi vienā sanāksmē piedalījās 8–15 cilvēki. Pastāvēja sava veida kodols – Fridrihsoni, Stubausi, Sausnes, Birgere, kas

literārās pēcpusdienas apmeklēja diezgan regulāri, bet citi bija piedalījušies tikai dažas reizes, piemēram, E. Stērste bija bijusi trīs reizes – visos gadījumos, lai uzstātos ar referātu vai dzejoļu lasījumiem. Arī M. Ozoliņš bija piedalījies tikai pāris reizu un nebija uzstājies, bet S. Sirsone – tikai vienreiz. Pratināšanas protokolos kā pēcpusdienu apmeklētāji tiek minēti arī Staļina prēmijas laureāte aktrise Lilita Bērziņa, režisors un aktieris Jurijs Jurovskis, Dailes teātra režisore Felicita Ertnerē, kā arī vairāki citi teātra cilvēki (Žanis un Nora Katlapi, Edgars Zīle, Rūdolfs Baltisvilks), dzejnieces Mirdza Ķempe un Mirdza Bendrupe, tulkotāja Elija Kliene u.c. Pasākuma iniciators un dzinējspēks nenoliedzami bija K. Fridrihsons.

Bez teātra izrāžu apspriešanas ir noklausīti atsevišķi literāri darbi, arī G. Bērziņš bija lasījis savus dzejoļus un prozas darbus, tāpat E. Stērste, M. Bendrupe un S. Sirsone. Notikuši arī priekšlasījumi. Tā E. Stērste uzstājusies ar referātiem par Šarlu Bodlēru (*Charles Pierre Baudelaire*), par franču 18. gadsimta teātri un par dzejnieku Ēriku Ādamsonu, I. Birgere – par franču rakstnieku Fransuā Moriaku (*François Mauriac*) un indiešu politiķi Gandiju, M. Grīnfeldē – par Vladimīru Majakovski, K. Fridrihsons – par kompromisu mākslā, G. Bērziņš – par Johanu Volfangu Gēti kā personību, A. Stubaus – par Andreja Upīša romānu “Zaļā zeme” u.tml. Izmeklētāji centās panākt, lai arestētie liecinātu, ka sanāksmes bijušas slepenas un konspiratīvas un ka tajās ir notikušas pretpadomju sarunas. Kā vienu, tā otru noliedza vairums apsūdzēto, viskonsekventāk G. Bērziņš. Viņš piedalījies sanāksmēs līdz 1946. gada pavasarim vai vasarai, bet pārtraucis to darīt, jo teātra izrāžu apspriešana sākusies Teātra biedrībā, turklāt viņam nav patīcis tas, ka maz runāts par aktieru spēli.⁴⁶

Saprotams, ka varas iestādes labi zināja par šīm sanāksmēm un arī par to, ka tām nebija politiska rakstura. Taču pietiekami lielas inteligentu grupas regulāra pulcēšanās pēckara Rīgā, turklāt nevis ar mērķi izklaidēties (ne ēdieni, ne dzērieni netika pasniegti), bet izglītoties, bija visai neparasta un aizdomīga, tādēļ,

kā raksta E. Stērste, “arī literāras sanāksmes pirmdienās vairs ne-likās tik nevainīgas, kādas bija iecerētas. No Rakstnieku Savienības ieradās slepena kontrole un, kaut gan nekas nebija mainījies, dalībnieki sāka nervozēt.”⁴⁷ Arī E. Sausne nopratināšanā atzina, ka 1947. gada pavasarī pārstājuši tikties, jo baidījušies no represijām.⁴⁸ Citi gan apgalvoja, ka galvenais iemesls bijis tas, ka sākusies teātra izrāžu apspriešana Teātra biedrībā.

Lai izmeklētāji varētu sanāksmes kvalificēt kā nacionālistu saietus, kuros notikusi pretpadomju aģitācija, viņi pieķērās pie vienīgā, kas to apstiprinātu: vienā no vakariem K. Fridrihsons bija lasījis izvilkmus no A. Žida grāmatas “Atgriešanās no PSRS”. Tas tika sasaistīts ar to, ka M. Silmale bija pārtulkojusi grāmatu latviski⁴⁹ un it kā devusi lasīt paziņām. Viņa pati vienā no apelācijas sūdzībām norāda, ka grāmatas tulkojumu viņai palūdzis V. Sauleskalns, motivējot ar to, ka esot jau lasījis kādreiz franciski, bet gribot pārlasīt latviski. Lai gan viņa sākumā negribējusi dot, Sauleskalns atsaucies uz K. Fridrihsonu, kurš teicis, ka M. Silmalei ir tulkojuma eksemplārs. Kad V. Sauleskalns atdevis tulkojumu, viņa to iznīcinājusi.⁵⁰ V. Sauleskalna interese par tulkojumu, iespējams, liecina, ka šī apsūdzības līnija tika gatavota jau pirms arestiem, un pratināšanās tikai centās panākt, lai pratināmie atzītu, ka grāmatas lasīšana un izplatīšana ir notikusi. Jāatzīmē, ka ne visi notiesātie bija piedalījušies sanāksmē, kurā tika lasīti grāmatas fragmenti, turklāt abi Stubausi uzstāja, ka esot iebilduši pret A. Žida padomju iekārtas novērtējumu, un to apstiprināja arī A. Sausne, kurš Stubausus vispār uzskatīja par diezgan kreisi orientētiem.

Lai padarītu pretpadomju saietu versiju ticamāku, izmeklētāji mēģināja parādīt, ka sanāksmes turpinājušās arī pēc literāro pēcpusdienu izbeigšanās, pārsvarā M. Silmales dzīvoklī un viņas draugu lokā. Runa bija faktiski par dažām viesībām – vārda dienām un meitas dzimšanas dienu, uz kuru bija uzaicināti M. Silmales tuvākie draugi, kā arī četrām angļu valodas nodarbībām 1950. gadā, kur LVU bibliotekāra Henrika Novacka un J. Rozen-tāla mākslas skolas franču valodas skolotāja Leonīda Ozoliņa

vadībā M. Silmale, M. Ozoliņš, I. Birgere, Ēriks Stumbrs mēģinājuši atsvaidzināt angļu valodas zināšanas. Līdz M. Silmales arestam bija notikušas tikai četras nodarbības. Protams, angļu valodas mācīšanās VDM izmeklētāju skatījumā pati par sevi bija aizdomīga, bet viņi centās arī parādīt, ka nodarbībās esot notikušas pretpadomju sarunas un dalībnieki dalījušies informācijā par noklausītajām ārzemju radiopārraidēm.

Ja K. Fridrihsonam, E. Stērstei un I. Birgerei tika izvirzītas arī citas apsūdzības, tad pārējiem tieši piedalīšanās pretpadomju saietos bija centrālais apsūdzības punkts. Tas liek uzdot jautājumu: kādēļ tieši šie cilvēki tika arestēti un notiesāti? Kāpēc arestēja A. Sausnes un A. Stubausa sievas, bet ne K. Fridrihsona un G. Bērziņa sievas, kas arī bija piedalījušās pēcpusdienās? Saprotais, ka politiski neizdevīgi bija arestēt Padomju Latvijas kultūras prominences – L. Bērziņu vai M. Ķempi, jo tas varētu izraisīt pamatotos jautājumus par to, cik stipra ir padomju vara, ja jau pat tādi cilvēki iesaistās pretpadomju grupās, bet kādēļ no aresta izdevās izvairīties E. Klienei vai M. Bendrupei? Būtu pārsteidzīgi apgalvot, ka visi, kas netika arestēti, lai gan varēja kļūt par represiju upuriem, bija VDM slepenie līdzstrādnieki (kas gan neizslēdz, ka daži varēja tādi būt). Acīmredzot bija visai dažādi apsvērumi, kas noteica arestēto sastāvu, piemēram, tas, kādi materiāli par attiecīgo cilvēku jau bija VDM rīcībā. Var arī izteikt pieņēmumu, ka tika prasīts radošo savienību vadības vai arī savienību vadībā drošības iestādēm tuvu stāvošu cilvēku (ne obligāti slepeno līdzstrādnieku) viedoklis par atsevišķu literātu, mākslinieku, aktieru “noderīgumu” Padomju Latvijas kultūrai un lojalitāti padomju varai un ka notika konsultācijas ar Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālo komiteju. Tas, ka starp pirmajiem arestiem un nākamo arestu vilni bija gandrīz divas nedēļas, liek domāt, ka kaut kāda saskaņošana patiešām notika. Turklāt politisku apsvērumu dēļ un arī pašas LPSR VDM interesēs “kontrrevolucionārā grupa” nevarēja būt pārāk liela. 12 cilvēki bija savā ziņā optimāls lielums – pietiekami daudz, lai varētu atskaitīties par nopietnas grupas atklāšanu, bet arī ne tik

daudz, lai izraisītu jautājumus par to, kā Latvijas PSR VDM deguna priekšā varēja vairākus gadus darboties plaša un sazarota pretpadomju inteliģences organizācija.

POLITISKAIS KONTEKSTS UN LIETAS ATTĪSTĪBA

VDM bija pietiekami daudz informācijas par literārajām pēcpusdienām jau 1945.–1946. gadā, un vismaz kopš 1947. gada, kā redzēsīm tālāk, sistemātiski tika vākta informācija par galvenajām šajās lietās vēlāk arestētajām personām. Kādēļ aresti notika tikai 1951. gada janvārī? Acīmredzot līdz tam savāktais materiāls netika uzskatīts par pietiekami nopietnu, bet tagad bija mainījušās politiskās nostādnes. Pēckara gados pastāvīgi mainījās politikas akcenti un līdz ar to arī drošības iestāžu prioritātes attieksmē pret inteliģenci. Kara beigās un uzreiz pēc kara bija vērojama lielāka piekārība. Saprotams, ka par ikvienu inteliģentu, kas bija darbojies neatkarīgās Latvijas vai arī nacistu okupācijas laikā, varēja atrast kaut kādu kompromitējošu informāciju un pamatu arestam. Tomēr vispārēja latviešu inteliģences iznīcināšana nebija izdevīga arī pašam padomju režīmam, vismaz tīkmēr, kamēr jaunā padomju inteliģence vēl nebija izaudzīnāta pietiekamā skaitā un Latvijā kultūras jomā trūka pārbauzītu kadru un resursu. Varai nācās rēķināties ar to, ka pirmskara inteliģence ļoti bieži neizprata spēles noteikumus un centās uzturēt tās kultūras prakses, pie kurām tā bija pieradusi neatkarīgās Latvijas laikā. Turklāt Maskava uzreiz pēc kara vēl nebija noformulējusi savas kultūras politikas pamata nostādnes, un vietējie kultūras dzīves uzraugi skaidri nezināja, kam jāpievērš galvenā uzmanība.

Situācija krasi izmainījās 1946. gada augustā, kad tika pieņemti vairāki lēmumi, kas tieši attiecās uz literatūru, teātri un kinomākslu. 14. augustā – Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (VK(b)P CK) Orgbiroja lēmums par žurnāliem “*Zvezda*” un “*Leningrad*”, 26. augustā – par dramatisko teātru repertuāru, bet 4. septembrī par kinofilmu

“Lielā dzīvē”.⁵¹ Šie lēmumi iezīmēja pavērsienu visā padomju pēckara kultūras dzīvē, tajā skaitā arī Latvijā. Nākošo lielo kampaņu ievadīja 1948. gada 10. februārī pieņemtais VK(b)P CK Politbiroja lēmums par Vano Muradeli operu “Lielā draudzība”, kura galvenais uzsvars bija pret “formālismu” mūzikā un arī citās mākslas jomās. Visas minētās kampaņas tādā vai citādā veidā bija vērstas pret Rietumu kultūras ietekmēm, un tās vainagoja cīņa pret “kosmopolitismu”, kas sākās pēc 1949. gada 28. janvārī centrālajā PSRS laikrakstā “Pravda” publicētā raksta “Par kādu antipatriotisku kritiķu grupu”. Šai kampaņai bija izteikti anti-semītisks raksturs, bet Latvijā tā pavērsās ne tik daudz pret ebrejiem, kuru loma kultūras dzīvē bija neliela, cik pret latviešu “buržuāzisko” inteliģenci. Kā laikraksta “Cīņa” partijas pirmorganizācijas sapulcē 1949. gada 21. martā formulēja tās redaktors Kārlis Ozoliņš, “kosmopolitisms ir vienas medaļas otra puse, pirmā puse – buržuāziskais nacionālisms”.⁵² “Buržuāziskais nacionālisms” ietvēra arī inteliģences “kļanišanos” Rietumu kultūras priekšā. Privāta pulcēšanās uz priekšlasījumiem par Š. Bodlēru vai 18. gadsimta franču teātri, kas pirms dažiem gadiem bija pieciešama, “kosmopolitisma” kampaņas kontekstā jau izskatījās kā politiska diversija. Kā VDM, tā arī republikas vadībai bija nepieciešams parādīt, ka tā cīnās ar prietumnieciskajiem noskaņojumiem inteliģencē. Turklāt pieauga neiecietība ne tikai pret konservatīvi, labēji noskaņoto inteliģenci, kura visu laiku bija vajāšanu objekts, bet arī pret sociāldemokrātiski noskaņotajiem, to skaitā pret kreisajiem sociāldemokrātiem, kuri pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma un padomju okupācijas laikā aktīvi sadarbojās ar komunistiem.

Padomju varasvīru skatījumā orientācija uz Rietumu kultūru bija sinonīms politiskai orientācijai uz neatkarīgas valsts atjaunošanu ar Rietumu palīdzību. Nevienam nebija noslēpums, ka cerības uz Latvijas neatkarības atjaunošanos nebija zudušas. “Franču grupas” un arī citas krimināllietas parāda, ka inteliģences aprindās uzreiz pēc kara tika cerēts, ka Rietumu valstis varētu piespiest Padomju Savienību atjaunot Baltijas valstu neatkarību, sa-

vukārt Korejas kara sākšanās 1950. gadā uzjundīja gan cerības, gan bailes, ka tas varētu pāraugt lielvaru politiskā konfliktā, kura rezultātā arī Latvijā situācija varētu mainīties. Tādēļ cīņai pret Rietumu ietekmēm bija arī jāpalīdz ierobežot šādus noskaņojumus. Kopumā var teikt, ka gan Latvijas PSR politiskajai vadībai, gan arī VDM bija nepieciešama kādas inteliģences grupas lieta, lai parādītu aktīvu pretdarbību Rietumu ietekmēm un lai iebaidītu radošās aprindas.

Taču paralēli politiskajam kontekstam bija arī notikumu sakritība, kas izrietēja no drošības iestāžu darbības rakstura, un tās rezultātā tieši K. Fridrihsons un viņa paziņas kļuva par vajāšanu upuriem. Aresti un notiesāšana nereti tiek tieši sasaistīti ar to, ka ir bijušas kādas denunciacijas, uz kurām VDM ir reaģējusi (un “franču grupas” cilvēku atmiņas un intervijas liecina, ka arī viņus nodevības problēma nodarbināja). Taču šīs lietas aplūkošana citu ar to saistītu krimināllietu kontekstā liek izdarīt secinājumu, ka šāds skatījums ir stipri vienkāršots un tas ignorē VDM darbības metodes. Visa sabiedrība, bet Rīgas intelektuālās aprindas it sevišķi, pēckara gados pastāvīgi atradās drošības iestāžu kontrolē. To nodrošināja visai plašs slepeno aģentu tīkls, kura darbības rezultātā notika pastāvīga informācijas uzkrāšana par cilvēkiem. Tika izmantoti arī citi informācijas iegūšanas ceļi. VDM izmeklētāji pratināšanās vienmēr jautāja, kādas personas arestētais pazīst, tāpat arī katras krimināllietas noslēgumā tika izveidots personu saraksts, par kurām jāturpina izziņa. Tādējādi vieni aresti vilka sev līdzī jaunus. Aresta pamatojumā tika uzrādīts izziņas lietas tips, kas kalpoja par pamatu lietas ierosināšanai. Informāciju par konkrētiem cilvēkiem, kas tika iegūta, izmeklējot krimināllietas un no aģentu ziņojumiem, uzkrāja t.s. lietā – formulārā. Ja par šo cilvēku čekisti⁵³ sāka interesēties konkrēti ar mērķi arestēt, izsekot un mērķtiecīgi vākt informāciju, tika izveidota aģentūras lieta. Daļai “franču grupas” arestēto tiek norādīts uz abām, dažiem tikai uz vienu izziņas lietas tipu, kas liecina, ka daži jau iepriekš tika sistemātiski izsekoti, bet citi vienkārši pievienoti lietai.

Šajā kontekstā jāatzīmē tas, ka par dažiem vēlākajiem “franču grupas” cilvēkiem VDTK/VDM bija īpaša interese jau kopš 1945. gada, par ko liecina 20. decembrī uzsāktā aģentūras lieta “Vēsturnieki”.⁵⁴ Lietas nosaukums rāda, ka tā ir saistīta ar LVU Vēstures un filoloģijas fakultāti, un patiešām no astoņām tajā ierakstītajām personām septiņas bija šīs fakultātes studentes vai darbinieces, tostarp M. Silmale, I. Birgere, S. Sirsone. Vienīgais, kam nebija saistības ar fakultāti, bija K. Fridrihsons, taču tieši viņa iekļaušana liek secināt, ka runa ir par M. Silmales draugu loku, kurā tolaik ietilpa arī viņš. Par pārējām četrām aģentūras lietā iekļautajām sievietēm izmeklētāji 1951. gadā pratināšanās iztaujāja I. Birgeri (viņu iztaujāja arī par citiem ar fakultāti saistītiem cilvēkiem). Mildu Bresavu un Annu (aģentūras lietā – Aigu) Jursoni izsūtīja 1949. gada 25. martā, par Skaidrītes Ermansones un Maigas Liepiņas tālāko likteni nav skaidru ziņu. Aģentūras lietas izveidošanas nepieciešamība nav saprotama. Iespējams, slepenajiem aģentiem filoloģu kompānija šķita aizdomīga vai arī kādai ziņotājai bija skaudība par neuzņemšanu šajā lokā, varbūt kāda no nosauktajām personām bija nokļuvusi VDTK redzeslokā saistībā ar citām lietām. Var izteikt pieņēmumu, ka “franču grupa” neizauga no “Vēsturniekiem”, tomēr tās ietvaros savāktajiem materiāliem varēja būt būtiska loma, kādēļ minētajiem četriem nākošo “franču grupas” lietu dalībniekiem sāka pievērst lielāku uzmanību. Tāpat arī tā varētu izskaidrot, kādēļ arestēto skaitā iekļuva S. Sirsone. Lai gan viņa pati savu arestu 1954. gada maijā PSRS Augstākajai tiesai adresētā sūdzībā saistīja ar intriģām Valodas un literatūras institūtā un kādas kolēģes vēlēšanos dabūt zinātniskās sekretāres amatu, jāatzīmē, ka S. Sirsone pēc kara gados visai regulāri kļuva par kritikas objektu.⁵⁵ Jāatzīmē arī raksturojums, kuru viņai pēc aresta deva Valodas un literatūras institūta direktora vietnieks zinātniskajā darbā Kārlis Krauliņš un kuru varētu nosaukt arī par netiešu denunciaciju.⁵⁶ Kaut kāda neuzticamības ēna S. Sirsonei sekoja visu laiku, neskatoties uz centieniem iekļauties padomju literatūrzinātnē un veidot akadēmisko karjeru.

Aplūkojot “franču grupas” krimināllietas citu ar tām saistītu represiju kontekstā, kļūst skaidrs, ka lieta attīstījās pamazām jau kopš 1947. gada un centrālais VDM intereses objekts jau pašā sākumā bija Kurts Fridrihsons, par kuru jau līdz tam bija pietiekami daudz materiālu saistībā ar viņa dienestu vērmahta propagandas vadā un centieniem 1944./45. gadā nokļūt Zviedrijā. Par pavērsiena punktu, kad sākās jau mērķtiecīga materiālu vākšana par “franču grupu”, var uzskatīt žurnālista Hermaņa Cinča arestu 1947. gada 4. jūnijā.⁵⁷ Viņš līdz 1940. gadam bija strādājis par avīzes “Jaunākās Ziņas” korespondentu, bet nacistu okupācijas laikā – Cēsu aprīņa avīzē “Tālavietis”. 1944. gada februārī H. Cinci mobilizēja leģionā, un viņš kļuva par Latviešu leģiona laikraksta “Daugavas Vanagi” korespondentu. Tuvojoties frontes līnijai, viņš dezertēja Cēsu aprīņķī un pēc Sarkanās armijas ienākšanas kādu laiku bija Mārsnēnu pagasta izpildkomitejas sekretārs, pēc tam aprīņa laikraksta “Stars” līdzstrādnieks līdz mobilizācijai padomju armijā 1945. gada februārī un arī pēc demobilizācijas 1945. gada decembrī. Kad 1946. gada decembrī laikraksta redaktore sākusī iztaujāt darbiniekus par H. Cinča pagātņi, viņam šķitis, ka tiek gatavots arests, tādēļ H. Cincis iesniedzis atlūgumu un sācis dzīvot puslēgāli, respektīvi, dzīvojis ar savu vārdu, bet nekur nav oficiāli strādājis un mitis pie paziņām.

Nopratināšanā 1947. gada 31. maijā H. Cincis stāstīja, ka 1946. gada pavasarī Rīgā uz ielas nejauši satīcis savu paziņu K. Fridrihsonu, kuru pēc tam vairākkārt apciemojis un kurš viņu aicinājis uz literārajām pēcpusdienām, taču viņš tās nevarējis apmeklēt, jo dzīvoja Cēsu aprīņķī. Visumā H. Cinča zināšanas par sanāksmēm un K. Fridrihsona paziņu loku bija visai aptuvenas, tās balstījās tikai uz K. Fridrihsona teikto un, iespējams, nopratināmā paša izdomājumiem, tādēļ nopratināšanā viņa teiktais atspoguļoja īstenību visai izkropļotā veidā. K. Fridrihsons it kā esot stāstījis, ka Rīgā pastāvēt pretpadomju inteligences grupa, kurā piedaloties R. Rāčenis, K. Fridrihsons, gleznotājs Eduards Kalniņš, E. Stērste, A. Sausne, kāds Melbārdis, kāda zobārste Bērziņa (šķiet, ka bija domāta G. Bērziņa māsa) un aktrise

L. Bērziņa. R. Rācenis esot ieradies Latvijā pēc Vācijas kapitulācijas nelegāli, bet līdz 1940. gadam strādājis Latvijas vēstniecībā Amerikā.⁵⁸

Nopratināšanās 1. un 2. jūnijā čekas izmeklētāja majora Vladimira Ģedova (*Dedov*) interpretācijā (viņš vēlāk piedalījās arī “franču grupas” pratināšanās, sk. 2. pielikumu) H. Cinča teiktais par pretpadomju organizāciju un K. Fridrihsona lomu tajā jau ieguva visai skaidras kontūras.⁵⁹ Grupas mērķis esot gatavoties valsts iekārtas maiņai. Intelīgences grupa “apstrādā un saskaņo saņemto ārzemju radio informāciju [...], kuru izmanto kā pretpadomju aģitācijas materiālu. Turklāt tiek apspriesti politiskie un sabiedriskie darbinieki, viņu politiskie uzskati, apspriesti un kritizēti Padomju Valdības, Partijas un padomju pilsoņu politiskie un ekonomiskie, kultūras pasākumi.”⁶⁰ Grupas vadītājs esot R. Rācenis. K. Fridrihsons esot arī stāstījis, ka gribējis vācu laikā bēgt uz Zviedriju, kā arī līcis H. Cincim vākt ziņas par lauku iedzīvotāju noskaņojumu, par leģionāriem, kas atgriezušies no gūsta, par arestētajiem utt. Gatavojoties karam un iespējamajai padomju karaspēka evakuācijai no Latvijas, mērķis esot bijis gatavot katrā pagastā grupas no 5–6 bijušajiem leģionāriem, kas nodrošinātu varas pārņemšanu. Kā H. Cincis rakstīja sūdzībā Baltijas kara apgabala prokuroram 1956. gada janvārī, “visu apsūdzības materiālu par manu šķietamo saistību ar kaut kādu bruņotu grupu uzrakstīja VDM izmeklētājs. Pielietojot cietsirdīgas izmeklēšanas metodes: piekaušanu līdz samaņas zudumam, mērdēšanu badā un nepārtrauktas pratināšanas četras diennaktis pēc kārtas.”⁶¹

Grūti pateikt, cik lielā mērā čekas izmeklētāji paši ticēja tādā veidā iegūtām liecībām, tomēr tās acīmredzot bija pamats un sākuma punkts viņu vēlmei uzkonstruēt lielu pretpadomju inteliģences pagrīdes organizācijas lietu, un K. Fridrihsonam, kā arī pārējiem H. Cinča liecībās minētajiem sāka pievērst pastiprinātu uzmanību. Par to, cik lielā mērā izmeklētāji balstījās uz H. Cinča liecībām, liecina arī A. Stubausa 1956. gada 23. februārī sūdzībā rakstītais: “Izmeklēšana savu apsūdzību balstīja galvenokārt uz

iepriekšēju pieņēmumu, ka esmu pret Padomju varu naidīgi noskaņots, jo viens no arestētajiem sanāksmju dalībniekiem bija mani tā raksturojis, kā arī liecinājis, ka es itin kā viņam, Kurtam Fridrihsonam, kādreiz kaut kur uz ielas uzticējis savu nodomu: izmantot šīs literārās sanāksmes kā nelegālas propagandas centru, kurās iesaistīt pazīstamus mākslas darbiniekus, piem., gleznotāju Ed. Kalniņu un c. Kā otris apsūdzības liecinieks figurēja kāds pilsonis Cincis vai Caucis, kuram Fridrihsons it kā manā uzdevumā uzticējis mūsu noziedzīgos nodomus. Šo pilsoni neviens no mums, izņemot Fridrihsonu, nebija redzējis un nepazīna.”⁶² Izvilkumi no H. Cinča liecībām tika izmantoti apsūdzības slēdzieni noformēšanā.

1948. gada 14. decembrī arestēja mākslinieku Gunāru Hermanovski, ar kuru kopā K. Fridrihsons bija dienējis vērmahta propagandas vadā un kopā arī dezertējis 1944. gada rudenī Liepājā. G. Hermanovska pratināšanā būtiska vieta bija atvēlēta arī K. Fridrihsonam, it sevišķi viņa neveiksmīgajam mēģinājumam bēgt uz Zviedriju, cerot uz Latvijas Vēsturiskā muzeja direktora 1934.–1944. gadā Valdemāra Ģintera palīdzību, jo viņš 1944. gadā bija uzņēmis Latvijas Centrālās padomes vadību Kurzemē un organizēja cilvēku pārcelšanu ar laivām uz Gotlandi.⁶³

Tālākajā notikumu attīstībā acīmredzot visai būtiska loma bija kādai VDM provokācijai, kas tika uzsākta 1948. gada beigās vai 1949. gada sākumā. Pēterim Bērziņam bija piederējusi liela saimniecība Jelgavas apriņķa Jaunsvirlaukas pagastā. Viņš bija vēlējis to atdot zvejnieku artelim, bet pagasta izpildkomiteja nebija atļāvusi to darīt, tādēļ P. Bērziņš bija pametis saimniecību un sācis strādāt par traktoristu Siguldas Mašīnu un traktoru stacijā (MTS). Čekas izmeklētāju ierakstītais apsūdzībā, ka viņš pārgājis nelegālā stāvoklī, bija acīmredzami meli. 1948. gada vasarā viņš bija iepazinies ar VDM aģentu J. Ģerķi, “kurš mani pierunāja uz zināt pretpadomju pilsoņus”, ko P. Bērziņš arī bija darījis,⁶⁴ turklāt viņam bija piesolīta atlīdzība par turpmāko sadarbību.

1949. gada janvārī P. Bērziņš Rīgā bija saticis savu paziņu Pēteri Akmeņgrauzi, kurš pazina E. Stērsti no Salgales pagasta,

kur atradās E. Virzas mājas “Billītes”. Bērziņš Akmeņgrauzim bija stāstījis, ka viņu meklējot VDM un ka viņš gatavojas bēgt ar laivu uz Zviedriju. P. Akmeņgrauzis saveda kopā E. Stērsti un P. Bērziņu, jo pēdējais solījis sagādāt pasi viņas māsasdēlam Andrejam Spekkem, kurš dzīvoja nelegāli. P. Bērziņš patiešām pasi sadabūja, nozogot to kādam Ansim Krūklim. P. Bērziņš arī apgalvoja, ka viņam esot iespējams noorganizēt A. Spekkes bēgšanu uz ārzemēm. Jāatzīmē, ka par pasi un iespējamās bēgšanas gatavošanai P. Bērziņš bija saņēmis pa daļām diezgan daudz naudas – ap diviem tūkstošiem rubļu.⁶⁵ P. Bērziņš bija solījis braukt uz Pāvilstu, dabūt laivu un izlūkot bēgšanas apstākļus, taču pazudis, kas arī saprotams, jo 1949. gada 1. aprīlī viņu arestēja. 1949. gada 30. jūnijā 2-N daļas priekšnieka vietnieks apakšpulkvedis Vasilijs Sirovatskis parakstījis izziņu par to, ka P. Bērziņa u.c. krimināllietā “operatīvu apsvērumu dēļ” nav lietderīgi iekļaut E. Stērsti un A. Spekki,⁶⁶ tātad viņi tika izsekoti citas iespējamās lietas ietvaros.

1957. gadā pēc Baltijas kara apgabala kara tribunāla prokurora pieprasījuma Latvijas PSR Valsts drošības komiteja (VDK) veica visai plašu izmeklēšanu par P. Bērziņa apgalvojumu, ka viņš darbojies VDM uzdevumā. Gan J. Ģerķis, gan arī B. Bukanovs (1948. gadā – Rīgas apriņķa VDM nodaļas darbinieks) apgalvoja, ka nekas tamlīdzīgs nav bijis, nekādus uzdevumus viņi Bērziņam neesot devuši. Arī P. Bērziņš pats VDK darbiniekam liecināja, ka apgalvojumus par sadarbību izteicis, lai atvieglotu savu stāvokli. Tomēr prokurors VDK slēdzienam nenoticēja un protestā norādīja, ka pārējie šajā lietā notiesātie paši nekādu aktivitāti bēgšanas organizēšanā nav izrādījuši, bet grupu aktīvi organizējis P. Bērziņš, “ja ne pēc VDM darbinieku norādījumiem, tad vismaz ar viņu klusu piekrišanu, turklāt ar mērķi, lai viņš par visām šīm personām paziņotu VDM. Šādos apstākļos Bērziņa un viņa grupas dalībnieku darbībās nav saskatāms nozieguma sastāvs.”⁶⁷ Tādējādi tika oficiāli atzīts, ka “emigrācijas grupa”, kā tā nodēvēta izmeklēšanas materiālos, patiesībā nebija pastāvējusi, tā bija provokācija. Neuzņemoties nekādas saistības

pret savām kontaktpersonām, VDM līdzstrādnieki ļāva tām pamudināt cilvēkus uz sodāmām darbībām. Kad šķita, ka “emigrācijas grupā” ir iesaistīti pietiekami daudz cilvēku, P. Bērziņu un vēl četrus viņa paziņas – Arvīdu Dravnieku, Pēteri Akmeņgrauzi, Alfrēdu Ori un Martu Mūrnieci arestēja. Viņiem visiem Sevišķā apspriede piesprieda 10 gadus labošanas darbu nometnē. Prokurora protesta rezultātā Baltijas kara apgabala kara tribunāls 1958. gada 25. martā lietu pret P. Bērziņu, A. Dravnieku, P. Akmeņgrauzi un M. Mūrnieci pārtrauca nozieguma sastāva trūkuma dēļ, bet A. Orem sodu samazināja līdz 5 gadiem.⁶⁸

Lietai ir pievienots garš saraksts, par kuriem šajā lietā iegūtas kompromitējošas ziņas (pavisam 61 cilvēks), taču vairāki cilvēki, kurus P. Bērziņš nosauca kā iespējamus bēgšanas dalībniekus, pat netika nopratināti. Tomēr lielākais VDM ieguvums acīmredzot bija materiāli, kas inkriminēja E. Stērsti un A. Spekki, turklāt apcietinātā A. Ores pratināšanā atkal uzpeldēja K. Fridrihsona uzvārds.

Lai gan A. Spekke dzīvoja nelegāli jau ilgāku laiku, acīmredzot tieši P. Bērziņa lieta pievērsa viņam pastiprinātu uzmanību (lai gan var arī izteikt pieņēmumu, ka visa provokācija bija iecerēta tieši viņa dēļ). A. Spekke nopratināšanā teica, ka pēc atgriešanās no filtrācijas noņemnes Kutaisi (Gruzijā) 1946. gada oktobrī viņš baidījies iet uz miliciju saņemt pasi, jo baidījies no aresta gan saistībā ar savu tēvu, neatkarīgās Latvijas laika diplomātu Arnoldu Spekki, gan arī tādēļ, ka nacistu okupācijas laikā bija vadījis darba biržu Cēsu apriņķī. Vispirms bija dzīvojis pie māsīcas Amarillis Žīgures, pēc tam puslegāli pie paziņām Bauskas, Valmieras un Cēsu apriņķī, palīdzējis viņiem lauku darbos, ziemā strādājis mežu darbos. 1949. gada 25. martā no viņa pēdējās uzturēšanās vietas Valmieras apriņķa Bauņu pagasta Jēkuļos izvesta visa ģimene,⁶⁹ un A. Spekkem nācies doties uz Rīgu. Var pieļaut, ka A. Spekke 1947.–1948. gadā vēl īsti nebija nonācis VDM uzmanības lokā, bet 1949. gada pavasarī acīmredzot sākās aktīva viņa meklēšana.

P. Bērziņa sagādāto pasi uz Krūkļa vārda A. Spekke nav varējis izmantot, jo uz pārlīmētās fotogrāfijas stūriša zīmoga nospiedums bijis neveiksmīgi uzzīmēts. Meklējot citus dokumentus, viņš aprīļa beigās ticies ar savu paziņu no agrākiem laikiem aktieri Artūru Filipsonu, kurš viņam sagādājis dokumentus – ne tikai pasi ar viena gada derīguma termiņu uz Severīna Heines-Ercuma vārda, bet arī izziņu par iepriekšējo darbavietu. Ar šiem dokumentiem A. Spekkem izdevies iekārtoties darbā par sezonas strādnieku komponistu atpūtas namā Jaundubultos, kur pēc pāris mēnešiem viņš iecelts par saimniecības pārzini. 1950. gada martā A. Filipsons viņam palīdzējis iegūt pasi ar piecu gadu derīguma termiņu, atkal uz Heines-Ercuma vārda un karaklausības apliecību. 1950. gada februārī komponistu atpūtas nams tika likvidēts, un A. Spekke iekārtojies darbā Krimuldas turberkulozes sanatorijas palīgsaimniecībā dārzkopības brigādē, bet oktobrī saimniecības kantorī ieradušies Iekšlietu ministrijas darbinieki. Baidoties no aresta, 25. oktobrī viņš aizgājis no darba un līdz arestam slēpies dažādās vietās. Šķiet, ka A. Spekkes aizdomas bija pamatotas, viņu patiešām gatavojās arestēt. Nebija nejaušība, ka 26. oktobrī arestēja nelegālistu Viktoru Limbēnu,⁷⁰ kuram A. Spekke bija atdevis pasi uz Krūkļa vārda, turklāt 1950. gada februārī viņš bija palūdzis K. Fridrihsonam piezīmēt trūkstošo zīmoga nospiedumu uz fotogrāfijas. 1951. gada 15. janvārī materiālus par A. Spekki un V. Limbēnu apvienoja vienā krimināllietā. Viņus abus tiesāja Lietuvas PSR Iekšlietu ministrijas karaspēka kara tribunāls 1951. gada 3. jūlijā un abiem piesprieda 25 gadus brīvības atņemšanas ar mantas konfiskāciju un tiesību atņemšanu uz pieciem gadiem.

Stāsts par A. Filipsona palīdzību dokumentu sagādē izskatās pēc tīrākā izdomājuma. No kurienes aktierim, turklāt Staļina prēmijas laureātam, vēlēšanās un iespējas sagādāt viltotus dokumentus, protams, ja viņš nebija slepens VDM līdzstrādnieks? Ticamāk, aktiera vārdu A. Spekke nosauca, lai slēptu īsto dokumentu sagādātāju, jo A. Filipsons bija miris 1950. gada 25. oktobrī. Citā nopratināšanas protokolā teikts, ka dokumentus palī-

dzējis sagādāt kāds Pauls Dusmanis. Arī E. Stērste nopratināšanā teikusi, ka kontaktus ar A. Spekki viņa uzturējusi caur nelegālistu P. Dusmani, ar kura starpniecību arī nodevusi viņam naudu.⁷¹ Izmeklētāji nav darījuši neko, lai šo personu atrastu, viņš arī neparādās arestēto kartotēkā. Izskaidrojums varētu būt meklējams A. Spekkes nopratināšanā teiktajā, ka Jaundubultos un Krimuldā viņu apmeklējis dienesta biedrs no latviešu SS kara ziņotāju rotas Pauls Ducmanis. Visticamāk, ka Dusmanis un Ducmanis ir viena un tā pati persona un izmeklētāji apzināti nepareizi rakstījuši viņa uzvārdu, lai slēptu pēdas. Par žurnālista Paula Ducmaņa veiksmīgo žurnālista karjeru nacistu okupācijas laikā un laikrakstos “Rīgas Balss” un “Dzimtenes Balss” kopš 50. gadu otrās puses ir pietiekami daudz zināms, bet gandrīz nekādas informācijas nav par to, ko viņš darīja pirmajos pēckara gados. Andrievs Ezergailis raksta, ka P. Ducmanis viņam esot atzinies, ka filtrācijas nometnē viņu savervējuši padomju drošības orgāni un viņš esot palīdzējis atklāt nacionālos partizānus.⁷² Ja tas tā bija, tad arī P. Ducmaņa iesaistīšana A. Spekkes izsekošanā ir pilnīgi iespējama. Tā kā kara tribunāla spriedumā teikts, ka lietiskie pierādījumi, to skaitā dokumenti, iznīcināmi, šodien nav iespējams arī noteikt, cik kvalitatīvi bija dokumenti uz Heines-Ercuma vārda.⁷³

E. Stērste atmiņās A. Spekkes aizturēšanu 1950. gada 22. novembrī apraksta kā nejaušību, viņu aizturējusi milicija netālu no Rīgas dzelzceļa stacijas dokumentu pārbaudei.⁷⁴ Lai gan tā varbūt domāja arī pats aizturētais, milicijas kontrole acīmredzami bija inscenējums ar mērķi arestēt tieši A. Spekki. Jau tajā pašā dienā viņš nokļuva VDM Iekšējā cietumā (“Stūra mājas” pagrabā) un sākās pratināšanas, kuru gaitā izmeklētāji guva apstiprinājumu tam, ko jau viņi tāpat diezgan labi zināja – par A. Spekkes saistību ar E. Stērsti un K. Fridrihsonu.

Apvienojot to, kas bija zināms par literārajām pēcpusdienām un cilvēku loku, kas tajās bija iesaistīti, H. Cinča sniegtās ziņas un A. Spekkes bēgšanas organizēšanu, VDM izmeklētājiem pavērās iespēja uzkonstruēt vērā ņemamu intelīģences pretpadomju

pagrīdes organizācijas darbību. Organizācijas centrālā persona un vadītājs viņu versijā bija K. Fridrihsons, kurš darbojās “amerikāņu spieģa” Rolfā Rāceņa vadībā. Ievas Birgeres sarakstīšanās ar draudzenēm Zviedrijā 1946.–1949. gadā, izmantojot svešus vārdus, vēl bija papildus faktors, kas atbalstīja gan versiju par spiegošanu un emigrantu propagandas atbalstīšanu, gan arī par iespējamo bēgšanu uz Rietumiem. Pirmajā acu uzmetienā ne visai saprotams, kādēļ potenciālo apsūdzēto pamatgrupā sākumā bija iekļauti M. Silmale un M. Ozoliņš. Iemesls varēja būt tas, ka par viņiem jau kopš pieminētās aģentūras lietas “Vēsturnieki” bija uzkrāti materiāli. Iemesls varēja būt arī A. Žida grāmatas tulkošana latviski, pavairošana un it kā izplatīšana, kas dotu iespēju apsūdzības aktīvā pretpadomju propagandā pabalstīt ar konkrētiem faktiem. Turklāt M. Silmale bija tulkojusi latviski un pārrakstījusi uz rakstāmmašīnas vairākus A. Žida, Edgara Alana Po (*Edgar Allan Poe*), Pola Valerī (*Paul Valéry*), Radjarda Kiplinga (*Rudyard Kipling*) u.c. rakstnieku darbus (stāstus, dzejoļus). M. Ozoliņš tos bija iesējis un ilustrējis, un šīs grāmatiņas (tās pastāvēja tikai vienā eksemplārā) viņi bija devuši lasīt saviem paziņām.⁷⁵ Iespējams, to cerēja izmantot kā pierādījumu pretpadomju literatūras izplatīšanai. Par to, ka viņiem abiem jau ilgāku laiku tika pievērsta īpaša uzmanība, liecina arī M. Ozoliņa nopratināšanas protokolā teiktais, ka viņa paziņa (un čekas slepenais ziņotājs) Jānis Puriņš 1948. gadā lūdzis viltot zīmogu kādas sievietes pasē.⁷⁶

Lai pilnībā izprastu lietas kontekstu, ir svarīgi aplūkot Rolfā Rāceņa lomu. Viņš interesējās par glezniecību un bija iepazinies ar K. Fridrihsonu pēc viņa 1944. gadā nacistu okupācijas laikā notikušās darbu izstādes, bet bija pazīstams arī ar citiem gleznotājiem (Leo Svempu, E. Kalniņu). Pēc kara viņi laiku pa laikam bija tikušies K. Fridrihsona dzīvoklī, aplūkojot viņa jaunākās gleznas un apspriežot dažādus jautājumus. VDM bija savākts pietiekami daudz materiāla par R. Rāceni, kas viņu padarīja par ideālu kandidātu amerikāņu spieģa lomai. No 1931. līdz 1936. gadam viņš bija studējis Masačūsetsas Tehnoloģiskajā in-

stitūtā kuģubūves inženiera specialitātē, studiju laikā un kādu laiku pēc tam strādājis Bostonā, tomēr nav varējis iegūt pastāvīgas uzturēšanās atļauju un 1937. gadā bijis spiests atgriezties Latvijā,⁷⁷ turklāt studiju laikā R. Rāčenis bija beidzis ASV Nacionālās gvardes jaunāko virsnieku kursus. Viņš labi prata angļu, krievu un vācu valodu, vājāk – holandiešu, itāļu un zviedru valodu.⁷⁸ Nopratināšanās R. Rāčenis stāstīja, ka viņu esot vairākkārt mēģinājuši savervēt ASV speciālie dienesti, vai arī viņš pats mēģinājis ar tiem stāties kontaktos, tomēr šie apgalvojumi neizskatās visai ticami un visdrīzāk bija pret viņu lietoto izmeklēšanas metožu izraisīti. Kad R. Rāčenis izmeklētājiem izklāstīja veselu detektīvstāstu par to, kā vācu laikā viņu esot savervējis somu izlūkdienesta aģents, ar kuru apsūdzētais esot ticis Rīgā pēc kara, pat čekistiem tas jau bija par daudz. Iespējams, šis fantāzijas lika VDM darbiniekiem saprast, ka versija par spiegošanu amerikāņu labā nebūs produktīva, un atdalīt R. Rāčeņa lietu no K. Fridrihsona, E. Stērstes un I. Birgeres lietas.⁷⁹

Par galveno R. Rāčeņa apsūdzības punktu kļuva viņa sadarbība ar vācu drošības policiju un SD un ziņošana tiem par padomju diversantu Vitoldu Jauntirānu, viņa māti Mili un strādnieku Robertu Kauki. Tāpat kā daudzos citos gadījumos, lietas materiāli nesniedz nekādu skaidrību, vai R. Rāčenis patiešām ir sadarbojies ar SiPo un SD. Vienīgais lietiskais pierādījums ir lietai pievienotais iesniegums Rūpniecības–tirdzniecības pārvaldei 1941. gada augustā, uz kura ir Kārtības un drošības palīgpolicijas priekšnieka adjutanta kapteiņa Viļa Hāznera rakstītā atsauksme: “R. Rāčeņa kungu pazīstu kā nacionāli noskaņotu cilvēku, lielu patriotu, sava darba lielu pratēju, kā kārtīgu un disciplinētu darbinieku,”⁸⁰ kas pati par sevi norāda tikai uz to, ka viņi bija pazīstami.

V. Jauntirāns patiešām kādu laiku bija slēpies R. Rāčeņa māsas Ernas dzīvoklī, jo viņu mātes bijušas pazīstamas, turklāt iespējams, ka Rāčeņi tika uzskatīti par “kreisi” noskaņotiem. Viena no R. Rāčeņa māsām Elmīra Griļevska bija precējusies ar komunistu un kara sākumā evakuējusies uz PSRS (viņas vīrs krita pie Staraja

Rusas). Pēc čekistu versijas, R. Rāčenis 1942. gada decembrī bija ziņojis SD par V. Jauntirānu un tā rezultātā 1943. gada maijā bija notikuši aresti. Kādēļ nacistiem bija jāgaida gandrīz pusgads līdz arestam, nav skaidrs, jo gan izmeklēšanā, gan arī tiesā lietas apstākļi tika aplūkoti visai pavisai. V. Jauntirāna lieta bija iemesls tam, ka R. Rāčenim 1951. gada 6. jūlijā Baltijas kara apgabala kara tribunāls piesprieda augstāko soda mēru – nošaušanu. Lai gan tiesas sēdē R. Rāčenis apstiprināja apsūdzības versiju, kasācijas sūdzībā viņš rakstīja, ka patiesībā ir pakļāvis izmeklētāja solījumiem (soda izciešana “labā nometnē”, iespēja ieslodzījuma laikā strādāt pie projektiem specialitātē) un draudiem (arestēt māsu Ernu), tādēļ liecinājis nepatiesi. Var pieļaut arī, ka viņš cerēja vai viņam bija iedvesta cerība, ka pilnīga atzišanās sadarbībā ar SiPo un SD mīkstinās sodu. Kā R. Rāčenis rakstīja kasācijas sūdzībā, viņš patiešām esot bijis labās attiecībās ar V. Hāzneru, bet nekad neesot bijis vācu drošības dienestu aģents, turklāt norādīja uz pretrunām, kas parādījās liecinieku izteikumos tiesas sēdē.⁸¹ 28. jūlijā PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija noraidīja kasācijas sūdzību, un 6. septembrī Rīgā tika izpildīts nāvessods.⁸² Ernu Dzintari kā ar nāvi sodīta Dzimtenes nodevēja ģimenes locekli izsūtīja uz Sibīriju nometinājumā, taču otru māsu – komunisti un māti neaiztīka. Katrā ziņā šī lieta ir pelnījusi vēsturnieku uzmanību.⁸³

Kara tribunāls 30. jūnijā atzina, ka K. Fridrihsonam “izvirzītā apsūdzība, ka viņš 1950. gadā kopā ar Rāčeni Rolfu gatavojies veidot nelegālas grupas ar mērķi saliedēt pretpadomju elementu pagrīdes pretpadomju darbībai, nav apstiprinājusies tiesas izmeklēšanā. Šo apsūdzību, kuru iepriekšējā izmeklēšana balstīja uz R. Rāčeņa liecībām, pēdējais tiesā neapstiprināja.”⁸⁴ Tas ne-traucēja kapteinim Zuzenam⁸⁵ 1951. gada 4. jūnijā kara tribunāla noraidīto apsūdzības punktu izvirzīt R. Rāčenim, turklāt burtiski pārrakstot to no K. Fridrihsona apsūdzības raksta.

Tādējādi versija par spiegošanu un pretpadomju pagrīdes organizāciju, kuras mērķis būtu gatavoties padomju varas gāšanai, bruka jau izmeklēšanas laikā. Lai gan K. Fridrihsonam, tāpat kā

vairumam pārējo apsūdzēto, varbūt var pārnest pārlietu atklātību liecībās (šim jautājumam pieskarsimies nedaudz tālāk), tomēr viņš kategoriski noliedza kaut kādu pretpadomju grupu veidošanu. Viņi ar R. Rāceni sakarā ar Korejas karu bija apsprieduši starptautisko stāvokli un runājuši, kā rīkoties, ja sāktos karš, taču ne vairāk. Jāatzīmē, ka tribunāla spriedumā R. Rācenim minētais apsūdzības punkts ir vienkārši izlaists. Protams, bija fakti, kurus apsūdzētie nevarēja noliegt, piemēram, dokumentu viltošanas epizodes, A. Spekkes bēgšanas iecere uz Zviedriju, tomēr tās bija izolētas epizodes, kas nesasaistīja visus arestētos kopā vienā organizācijā. Vienīgais gandrīz visus vienojošais moments, kas sākumā bija tikai viens no apsūdzības punktiem, bet tagad izvirzījās priekšplānā, bija literārās pēcpusdienas. Mēģinājumi panākt, lai apsūdzētie atzīst, ka tās bijušas konspiratīvas sanāksmes, nevainagojās panākumiem, tomēr tās varēja interpretēt kā pretpadomju aģitāciju, it sevišķi atsaucoties uz A. Žida grāmatas fragmentu lasīšanu. Lai pastiprinātu šīs apsūdzības, kā pretpadomju darbi tika interpretēti Gustava Bērziņa nolasītie stāsti no vācu okupācijas laikā izdotā krājuma “Zemdegas” un viņa, kā arī E. Stērstes un S. Sirsones dzejoļi. G. Bērziņa mēģinājumi pierādīt, ka viņa sacerējumi ir apolītiski, bija neveiksmīgi, jo VDM izmeklētāja skatījumā apolītiskums bija tas pats, kas pretpadomju. Vēl viens aspekts, kas deva iespēju notiesāt gandrīz jebkuru, kas bija dzīvojis Latvijā nacistu okupācijas laikā, bija “Dzimtenes nodevība”, respektīvi, sadarbība ar Vācijas okupācijas varu, kas tika inkriminēta vairākiem apsūdzētajiem.

VDM IZMEKLĒTĀJU DARBĪBAS METODEDES

Apsūdzību atbilstība patiesajiem lietas apstākļiem izmeklētājus īpaši neuztrauca. Viņiem bija svarīgi lietu noformēt atbilstoši prasībām un arī, lai saturiski tā izskatītos pietiekami pārliecinoši, pretējā gadījumā kara prokurors to varētu atdot atpakaļ papildus izmeklēšanai. Lasot lietas, rodas iespaids, ka arī apsūdzēto atzīšanās nebija tik būtiskas. Ne visi pratinātie sevi pilnībā atzina par

vainīgiem, bet, nosūtot lietas tribunālam vai Sevišķajai apspriedei, dokumentos visiem ierakstīja, ka viņi pilnībā atzinuši savu vainu, vienīgi G. Bērziņam, kurš savu vainu kategoriski noliedza, ierakstīja, ka viņš to atzīstot daļēji. Izmeklētājiem bija svarīgi, lai arestētais paraksta nopratināšanas protokolu, kas apstiprināja izmeklēšanas versiju, un to panāca ar dažādām metodēm, pielietojot kā fizisku, tā arī psiholoģisku ietekmēšanu.

Kopumā “franču grupas” lietās pierādījumi bija ļoti vāji, pārsvarā par tādiem tika uzskatītas citu arestēto liecības, turklāt arī tās ir apgalvojumi, kurus grūti uzskatīt par pierādījumiem, piemēram: “Pazīstu Sausni Alfrēdu kā pretpadomju nacionālistiskas grupas dalībnieku, pretpadomiski noskaņots, aktīvs pretpadomju saietu dalībnieks. Organizēja šādus saietus savā dzīvoklī,”⁸⁶ vai arī: “Stubaus Arnolds pēc saviem politiskajiem uzskatiem ir latviešu buržuāziskais nacionālists un naidīgi noskaņots pret padomju varu.”⁸⁷ Tas var radīt iespaidu, ka VDM darbinieki varēja rīkoties pilnīgi brīvi un radīt krimināllietas pēc saviem ieskatiem. Taču gluži tā nebija, zināmi kvalitātes kritēriji tomēr eksistēja, un ļoti retos gadījumos arestētos pierādījumu trūkuma dēļ atbrīvoja, kā arī prokuratūra lika veikt papildus izmeklēšanu lietās, kas nebija pienācīgi noformētas. Izziņā, kas tika sastādīta sakarā ar VDM partijas komitejas 1952. gadā izskatīto Izmeklēšanas daļas priekšnieka apakšpulkveža Jevgeņija Sokolova personāllietu, teikts, ka 1951. gada pirmajā pusgadā bija pabeigtas un nosūtītas tiesu orgāniem 872 lietas par 1444 arestētajiem, bet prokuratūra lietas par 61 arestēto bija atsūtījusi atpakaļ papildus izmeklēšanai un 17 arestēto gadījumā lietas bija izbeigtas.⁸⁸ Lietu papildus izmeklēšana un vēl jo vairāk izbeigšana tika uzskatīta par Izmeklēšanas daļas darbinieku nolaidības rezultātu.

Notika ne tik daudz faktu izdomāšana, cik to interpretācija izmeklētājiem izdevīgā versijā. R. Rāceņa tiesas sēdē K. Fridrihsons, kurš bija atvests kā liecinieks, norādīja, ka nekādas sarunas par kaut kādu informācijas punktu veidošanu ar R. Rāceni nav notikušas. “Izmeklētājs manas liecības ir aptuveni pierakstījis pa-

reizi, bet tās izklāstītas ļoti asi un konkrēti, bet patiesībā mūsu saruna bija abstrakta, nevis konkrēta,”⁸⁹ respektīvi, parastu papļāpāšanu izmeklētāji centās parādīt kā mērķtiecīgu pretpadomju savvērestības organizēšanu. Šāda veida interpretācijas “franču grupas” lietās ir pastāvīgi sastopamas, un faktu ļaunprātīgas interpretācijas vai pat atklātas sagrozīšanas paņēmieni bija iecienīts izmeklētāju darba instruments.

Izmeklētāju interpretācijas pastāv dažādās formās. Rupjākais un vieglāk identificējama veids ir pratināmo teiktā izteikšana formā, kādu viņi nekad nelietoja un nevarēja lietot. Piemēram, K. Fridrihsona nopratināšanas protokolā 1951. gada 5. janvārī tiek uzdots jautājums: “Precizējiet, kas tas par “literāro pulciņu”?” Atbilde: “Nevis literārs pulciņš, bet gan pretpadomju – nacionālistiska grupa, kura “literārā pulciņa” aizsegā īstenoja savu pretpadomju – nacionālistisko darbību.”⁹⁰ Saprotams, ka K. Fridrihsons un viņa aprindu cilvēki tādā valodā nerunāja un, pat ja arī pēc būtības saturs būtu tāds, viņi to pateiktu citiem vārdiem. Respektīvi, tas bija VDM, nevis K. Fridrihsona aprindu diskurss, un tajā par pašsaprotamu tika uzskatīts, ka pietiek cilvēkam piekārt pretpadomju nacionālista birku, lai viņa vaina līdz ar to jau būtu pierādīta. Literārās pēcpusdienas tiek apzīmētas kā “*sborishcha*”. Latviski šo vārdu ir ārkārtīgi grūti pārtulkot, jo neviens no vārdnīcu piedāvātajiem tulkojumiem – “sapulces”, “sanāksmes”, “saieti” utt. adekvāti neatspoguļo to nievājoši ironisko nozīmi, kas šim vārdam ir krievu valodā. Pat tad, ja sanāksmes netika nodēvētas par “*natsionalisticheskie sborishcha*” vai “*literaturnye sborishcha*”, bet tika lietota neitrālāka forma “*literaturnye vechera*”, obligāti bija piemetināt “tā saucamie” vai arī likt šos vārdus pēdiņās. Tādējādi protokoli tika rakstīti ritualizētā valodā, kura acīmredzot bija obligāta, jo neitrālas izteiksmes lietošanu izmeklētāju priekšnieki varētu traktēt kā viņu pašu neloyalitāti, lai gan iespējams, ka tā bija organiska viņu audzināšanai un pasaules uzskatam.

Otrs interpretācijas paņēmieni bija uzsvērt arestētā sociālo un politisko nesaderību ar padomju režīmu un norādīt uz

šķietamu neloyalitāti, kas gan pati par sevi nevarēja būt pamats tiesāšanai, taču netieši pastiprināja apsūdzības, piemēram, par A. Sausni lēmumā par arestu teikts, ka Vācijas okupācijas laikā viņš “strādāja tirdzniecības departamentā un bija labās attiecībās ar vācu okupācijas varu”.⁹¹ M. Ersa ir “reakcionārā buržuāziskā latviešu rakstnieka Ādolfa Ersa meita”.⁹² G. Bērziņa gadījumā tika norādīts, ka “Ulmaņa fašistiskās diktatūras laikā bija rakstnieku un mākslinieku kameras [jābūt – Rakstu un mākslas kamera. – D. B.] ģenerālsekretārs”.⁹³ Citos gadījumos apzināti vai neapzināti ir mēģināts paaugstināt arestētā sociālo vai ekonomisko statusu, tā norādot uz viņa politisko nesaderību ar padomju režīmu, piemēram, P. Akmeņgrauzis no kaļķu cepļa īpašnieka bija pārvērstis cementa rūpnīcas īpašniekā.

Viskonsekventāk savu vainu atzīt atteicās Gustavs Bērziņš. Viņa izvēlētā aizstāvības līnija bija noliegt, ka literārajās pēcpusdienās, kurās viņš piedalījās, būtu notikusi pretpadomju darbu lasīšana vai arī pretvalstiskas sarunas (lai gan pieņēma, ka pretpadomju darbība būtu varējusi notikt pēc tam, kad viņš vairs nepiedalījās literārajos vakaros). Tāpat viņš uzstāja uz savu literāro darbu apolitisko raksturu. No šīs aizstāvēšanās taktikas loģiski izrietēja, ka arī citi klātesošie neko sliktu nevarēja runāt. Lai gan G. Bērziņa, tāpat kā citu arestēto pratināšanā cits citu nomainīja dažādi izmeklētāji (visu lietā iesaistīto VDM darbinieku sarakstu sk. 2. pielikumā), viņu neizdevās samulsināt, tajā skaitā nolasot K. Fridrihsona un A. Sausnes viņu apsūdzošās liecības, kuras viņš kvalificēja kā izdomājumus. Atšķirībā no citu nopratināšanas protokoliem, rodas iespaids, ka G. Bērziņa liecības ir pierakstītas tā, kā viņš patiešām teica, tomēr 1951. gada 26. augustā sūdzībā PSRS valsts drošības ministram viņš uzsvēra, ka izmeklēšanas materiāls “ir nepareizi sastādīts un neatspoguļo patiesību un realitāti”, jo protokolos nav fiksēts tas, kas apgāž izmeklēšanas versiju.⁹⁴ G. Bērziņa uzstājība parāda, ka arī šajā pilnīgi bezcerīgajā situācijā bija iespējams saglabāt pašcieņu, tomēr viņam palīdzēja jurista domāšana un acīmredzot arī spītīgais raksturs. Taču viņa gadījums bija izņēmums.

Lai gan protokoli tika sastādīti dialoga formā, kur tiek fiksēts jautājums un atbilde uz to, nerodas pārlicība, ka, noņemot nost izmeklētāju pievienotos ideoloģiskos uzslāņojumus, mēs varam rekonstruēt reālo nopratināšanas gaitu. Dažkārt var ar lielu varbūtības pakāpi teikt, ka teiktais ir fiksēts samērā precīzi, piemēram, I. Birgeres sacītais: “Padomju iekārtu es neuzskatu par demokrātisku iekārtu. Tā ir vienas partijas vara.”⁹⁵ Tomēr daudzos citos gadījumos rodas jautājumi. Šaubas rada tas, ka visai bieži vairāku stundu ilgušas nopratināšanas protokols bija tikai 2–3 lappuses garš. Tāpat nav pārlicības, vai dialogs vienmēr notika tieši tādā formā, kā tas ir fiksēts uz papīra. Piemēram, lielākajai daļai arestēto tika uzdots jautājums, kas piedalījās literārajos vakaros. Atbilde ir personu saraksts ar vairāk vai mazāk ideoloģizētu viņu raksturojumu. Taču pilnīgi iespējams, ka dialogs norisinājās pavisam citādāk un izmeklētājs jautāja, vai tas vai cits cilvēks piedalījās sanāksmēs, balstoties uz aģentūras ziņojumiem un iepriekšējās pratināšanās iegūto informāciju, respektīvi, tas, kas mums šķiet pratināmā labprātīgs un nevajadzīgi detalizēts stāsts par cilvēkiem un notikumiem, var būt faktiski atbilde uz izmeklētāja mērķtiecīgiem jautājumiem, kas protokolā nav fiksēti.⁹⁶ Protams, tas ir pieņēmums, kuru šodien nevar pārbaudīt, tomēr tas dod iespēju citādāk paraudzīties uz pratināmo uzvedību.

Vairums apsūdzēto šķiet pārāk atklāti, bet būtu pārsteidzīgi viņus apsūdzēt nodevībā un rakstura trūkumā. Ja patiesībai neatbilstošus protokolus parakstīja tādi cilvēki kā Ieva Birgere, kurai bija iepriekšēja pratināšanas pieredze kā nacistu, tā arī padomju specdienestos, ko gan mēs varam gaidīt no cilvēkiem, kuriem šādas pieredzes nebija un kuri pilnīgi negaidīti tika atrauti no ierastās vides, ielikti pārpildītās kamerās, turēti pusbadā un miega badā, turklāt vispār nesaprata, ko viņi ir noziegušies? Viskodolīgāk to 1954. gada 29. jūlijā rakstītajā sūdzībā ir formulējusi Eleonora Sausne: “Netaisnīgās apsūdzības fiziski un morāli sagrauta, es izmeklēšanā viegli pakļāvos izmeklētāja viltīgajiem paņēmieniem, pierunāšanai, krāpšanai. Es parakstiju protokolus,

kas neatbilda īstenībai.”⁹⁷ Viņas nosauktajam psiholoģiskās apstrādes līdzekļu arsenālam jāpievieno vēl viens – iebiedēšana, visbiežāk draudi arestēt tuviniekus vai kā citādi tiem kaitēt. Tā K. Fridrihsons 1954. gadā vēstulē PSRS ģenerālprokuroram norādīja, ka izmeklētāji draudējuši arestēt viņa sievu.⁹⁸ Vissmagākais bija neziņa par tuvinieku likteni un to, kas gaida nākotnē.

Viens no izmeklētāju lietotajiem ietekmēšanas līdzekļiem bija uzsvērt, ka atpakaļceļa vairs nav. Tā A. Stubaus sūdzībā 1953. gada 23. februārī rakstīja, ka “nekāda fiziska iespaidošana pie manis netika pielietota, bet toties psihiska. Pirmkārt, man kategoriski paziņoja, ka pierādīt savu nevainību nav nozīmes, jo jau reiz esmu arestēts, tikšu arī notiesāts. Bez tam man neļāva gulēt vairākas diennaktis nepārtraukti un lika saprast, ka mana liegšanās parakstīt protokolus man tikai kaitēs un par to nāksies smagi ciest manai sievai.”⁹⁹ Par čekistu cinismu šajā ziņā un pārliecību, ka viņi var rīkoties, kā grib, liecina, piemēram, valsts drošības ministra vietnieka pulkveža Viktora Kozina izziņa (acīmredzot Rīgas pilsētas izpildkomitejai): “Latvijas PSR VDM arestētais Stubaus Arnolds Janovičs, dzīvoja adresē: Dzirnau iela Nr. 70, dzīv. 5, ir notiesāts uz ilgāku termiņu. Latvijas PSR VDM neiebilst ordera izsniegšanai b. Tutinam uz šo dzīvokli.”¹⁰⁰ Izziņa datēta ar 1951. gada 5. februāri, kad izmeklēšana vēl turpinājās un Stubausu lieta pat nebija nosūtīta Sevišķajai apspriedei. Jāpiebilst, ka majors Vincs Tutins šajā laikā bija VDM 2-N daļas priekšnieks un arestēto dzīvokļu izmantošana VDM un IeM darbinieku dzīves apstākļu uzlabošanai acīmredzot bija ierasta prakse.

VDM izmeklētāju iecienīts paņēmieni bija balstīt apsūdzības uz agrāk arestēto un pratināto liecībām, un nereti tās arī bija vienīgais, ar ko oficiāli tika pamatots arests. Reālais pamatojums acīmredzot bija aģentu ziņojumi, citu krimināllietu materiāli un provokāciju ceļā iegūti materiāli. Tādējādi pirmā arestētā – K. Fridrihsona – liecības bija pamats, uz kura lielā mērā balstījās apsūdzības vēlāk arestētajiem, un tas turpinājās tālāk pa ķēdi. Liecinieku nopratināšana notika reti un formāli, iespējams, tikai

tādēļ, lai lieta būtu noformēta atbilstoši prasībām. Šāda izmeklētāju taktika nozīmēja, ka svarīgākais bija panākt ātras pirmo arestēto liecības, uz kurām balstīt apsūdzības pārējiem, un spiedienu uz viņiem vismaz dažos gadījumos bija lielāks nekā uz vēlāk arestētajiem. Piemēram, M. Ozoliņu pirmajā aizturēšanas dienā pratināja trīs reizes. Var uzdot jautājumu: vai arestu kārtību noteica arī apsvērumi par to, kurš apcietinātais varētu būt vieglāk psiholoģiski ietekmējams? Katrā ziņā iepriekš nopratināto personu liecību nolasīšanai varēja būt un arī bija graujošs psiholoģisks efekts. M. Silmales nopratināšanas protokolā 1951. gada 23. martā teikts, ka viņai nolasītas M. Ozoliņa un I. Birgeres liecības, un nav grūti iedomāties, kādu iespaidu uz viņu varēja atstāt tādi izteikumi kā “mana sieva ... ir buržuāziska nacionāliste, asi pretpadomiski noskaņota”,¹⁰¹ tāpat arī līdzīgi I. Birgeres izteikumi. Tomēr V. Skultānes veiktajā intervijā I. Lase (Birgere) noliedza, ka lietā iesaistītie būtu izjutuši aizvainojumu viens pret otru par šādiem izmeklētāju sacerētiem izteikumiem.¹⁰²

Izmeklētāju rīcībā bija arī fiziskās ietekmēšanas līdzekļi. Jāuzsver, ka nav nekādu pierādījumu, ka kāds no “franču grupas” apsūdzētajiem būtu ticis vardarbīgi ietekmēts. Izmeklētājiem nebija arī vajadzības šajās lietās apsūdzētos sist, jo tie nebija nelegālisti, kas varētu slēpt līdzdalībniekus, adreses utt. Inteligētiem, kas bija pieraduši pie samērā pieklājīga dzīves standarta (ja arī tas bija būtiski pasliktinājies padomju laikā) un pie cieņpilnām savstarpējām attiecībām, jau aresta un iepriekšējā ieslodzījuma apstākļi VDM Iekšējā cietumā Stabu ielā un Centrālcietumā (tur turēja apcietinātās sievietes) paši par sevi bija smags pārbaudījums. Tam pievienojās pratināšanas naktīs un to izraisītais miega bads, kas bija galvenais fiziskās ietekmēšanas līdzeklis. Tomēr tika pielietoti arī citi paņēmieni. Tā I. Birgere 1956. gada maijā iesniegumā Baltijas kara apgabala kara prokuroram rakstīja: “Tāpat ceru, ka Jums zināms, kādas metodes tika pieļautas nopratināšanā, un pat visveselākais cilvēks pie draudiem, miega atņemšanas (uz 2–3 diennaktīm), ieslēgšanas boksā (kas tika darīts

ar mani) bija spiests parakstīt īstenībai neatbilstošus protokolus.”¹⁰³ Tika izmantots arī fiziskās bezpalīdzības stāvoklis. Tā M. Silmale sūdzībā PSRS valsts drošības ministram 1952. gada 20. janvārī norādīja, ka viņa pratināšanas laikā bijusi slima (viņas māte apgalvoja, ka aresta laikā viņai bija deguna dobuma iekaisums).¹⁰⁴ Kā M. Silmale, tā arī M. Libiete-Ersa vēlāk uzsvēra, ka izmeklētāji ļāvuši viņām domāt, ka viņas tiesās Rīgā, tādēļ viņas parakstījušas protokolus cerībā, ka patiesību varēs noskaidrot tiesā.

SODA IZCIEŠANA UN ATBRĪVOŠANA

Visi 12 “franču grupas” dalībnieki izcieta sodu sevišķajās nometnēs (sk. 3. pielikumu), kas tika maskētas ar poētiskiem ģeogrāfiskiem nosaukumiem, kuriem gan vairumā gadījumu nebija nekā kopīga ar reālajiem dabas apstākļiem attiecīgajos reģionos – stepes (Džezkazganā Kazahstānā), kalnu (Noriļskā), ezeru (Taišeta–Bratska Irkutskas apg.), ozolbiržu (*dubravnyi*, Potjmā Mordvijā), minerālu (Intā Komi APSR), smilšu (Karagandā Kazahstānā), upes (Vorkutā), niedru (*kamyshovyi*, Omskas apg.). Sevišķajās nometnēs bija cietuma režīms, darba un sadzīves apstākļi visumā bija smagi, dzīvojamās platības norma barakās bija noteikta 1 kvadrātmeters uz cilvēku, ieslodzītie gadā varēja rakstīt un saņemt tikai divas vēstules, pa nakti viņus ieslēdza barakās. Režīms kļuva vieglāks tikai pēc Staļina nāves.

Lietu materiāli liecina, ka jau kopš notiesāšanas brīža daži represētie un viņu ģimenes locekļi ļoti enerģiski centās panākt lietu pārskatīšanu. Tomēr visos gadījumos instances, kam bija jāsniedz atzinumi par sūdzībām, līdz pat 1954. gadam vienmēr atzina, ka lietu pārskatīšanai nav pamata. Pat M. Silmales gadījumā apžēlošana netika uzskatīta par vēlamu, lai gan gandrīz visu ieslodzījuma laiku viņa atradās cietuma slimnīcā un par viņas atbrīvošanu enerģiski cīnījās māte Tekla Silmale.

Kad pēc 1953. gada 27. marta amnestijas dekrēta sākās, lai arī ļoti lēna, bet tomēr lietu pārskatīšana, pirmie kādus uzlaboju-

mus savā stāvoklī izjuta tie, kas bija notiesāti uz 25 gadiem. 1954. gada 22. septembrī PSRS VDK Sevišķās daļas izmeklētājs Baltijas kara apgabālā (BKA) kapteinis Firsovs atzina notiesāšanu par pamatotu, bet sodu par pārāk augstu un izteica priekšlikumu K. Fridrihsonam un I. Birgeri to samazināt līdz 15 gadiem, bet E. Stērstei līdz 10 gadiem, savukārt Baltijas kara apgabala prokurora palīgs šim slēdzienam pievienotajā rezolūcijā uzskatīja, ka visiem sods jāsamazina līdz 10 gadiem. BKA kara tribunāls 1955. gada 5. aprīlī visus trīs notiesātos atzina par vainīgiem, bet E. Stērstei cienījamā vecuma dēļ sodu samazināja līdz 5 gadiem, un viņu atbrīvoja, balstoties uz 1953. gada 27. marta dekrētu. Jāatzīmē, ka nometnē E. Stērste pārcieta insultu, Rīgā tika pārvesta paralizēta un tikai vēlāk atguva spēju kustēties. Pārējiem diviem ieslodzītajiem BKA tribunāls sodu samazināja līdz 10 gadiem.¹⁰⁵

Situācija būtiski mainījās pēc 1956. gada 24. marta dekrēta “Par lietu pārskatīšanu personām, kas notiesātas par politiskajiem, amata un saimnieciskajiem noziegumiem”, kad sākās masveidīga politisko ieslodzīto atbrīvošana. PSRS Augstākās padomes Prezidija komisija 1956. gada 24. maijā K. Fridrihsonam sodu samazināja līdz 7 gadiem, t.i., līdz faktiski izciestajam, ņemot vērā ieskautes par darbu,¹⁰⁶ un viņu atbrīvoja.¹⁰⁷ Jau pēc atbrīvošanas viņam noņēma sodāmību. Tāds pats lēmums tika pieņemts par I. Birgeri.

Kas attiecas uz Sevišķās apspriedes uz 10 gadiem ar brīvības atņemšanu notiesātajiem 9 cilvēkiem, 1954. gadā radušās cerības uz atbrīvošanu bija veltīgas. Tikai pēc 1956. gada 24. marta dekrēta krimināllietas sāka reāli pārskatīt. Latvijas PSR prokuratūras protestā tika ieteikts visiem ieslodzījuma termiņu samazināt līdz pieciem gadiem un atbrīvot, balstoties uz 1953. gada 27. marta dekrētu, noņemot tiesājamību, ko 1956. gada 15. maijā Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesas kolēģija arī izdarīja.¹⁰⁸ Tomēr jāuzsver, ka atbrīvošana un tiesājamības noņemšana nevienā gadījumā nenozīmēja notiesāto attaisnošanu. 1964. gadā S. Sirsone vērsās Rīgas pilsētas partijas komitejā ar

lūgumu palīdzēt panākt viņas rehabilitāciju. 1957. gadā viņu atjaunoja darbā LPSR ZA Valodas un literatūras institūtā, bet jau 1960. gadā sākušies pārmetumi, ka viņa nav rehabilitēta un tādēļ nevar strādāt institūtā. Tas beidzās ar atbrīvošanu no darba institūtā 1963. gadā it kā štatu samazināšanas dēļ. LPSR VDK priekšsēdētāja Longina Avdjukeviča 1964. gada 20. augustā parakstītajā atbildē bija teikts, ka rehabilitācijai nav pamata, jo S. Sirsonei ieslodzījuma termiņš ir bijis tikai samazināts uz pusi.¹⁰⁹ Rehabilitāciju “franču grupas” lietās notiesātie piedzīvoja tikai 1990.–1991. gadā.

NOBEIGUMS

“Franču grupas” lieta parasti tiek skatīta kā atsevišķs gadījums, bet, kā pierāda šajā rakstā analizētie dokumenti, tā izrietēja un bija saistīta ar citām lietām. Varam runāt par plašu drošības iestāžu izaustu tīklu, kas pārklāja visu sabiedrību un it īpaši inteliģences aprindas, pastāvīgu informācijas vākšanu par cilvēkiem, novērošanu, izspiegošanu. Tā varēja novest vai nenovest pie aresta un notiesāšanas, jo to noteica dažādi apstākļi, vispirms jau politiskais konteksts un no tā izrietošās PSRS un LPSR VDM vadības nostādnes, kādām iedzīvotāju grupām attiecīgajā brīdī jāpievērš īpaša uzmanība un kāda sodu politika jāīsteno, otrkārt, VDM 2-N un Izmeklēšanas daļas iekšējās intereses – uzlabot sava darba rādītājus, atklāt vairāk “kontrrevolucionāras grupas” utt.

“Franču grupa” radās cīņās ar kosmopolitismu kontekstā, bet sākotnējā iecere bija traktēt to kā ar sakariem ar Rietumiem un latviešu emigrāciju, ar spiegošanu saistītas kontrrevolucionāras organizācijas lietu. VDM izmeklētājiem tas tomēr neizdevās, un apsūdzības centrā izvirzījās literārās pēcpusdienas un pretpadomju aģitācija kā dominējošā apsūdzība. Arī to varēja balstīt tikai uz to, ka vienreiz bija lasīti fragmenti no A. Žida grāmatas “Atgriešanās no PSRS”. Dažādas citas apsūdzības, kas tika izvirzītas atsevišķiem apsūdzētajiem – darbība vācu okupācijas laikā,

dokumentu viltošana, gatavošanās bēgšanai uz ārzemēm, sarakste ar ārzemēm, pretpadomju literatūras glabāšana un izplatīšana –, faktiski piesedza izmeklētāju nespēju apstiprināt sākotnēji iecerētās apsūdzības. Katras politiskās krimināllietas izmeklēšana izraisīja sava veida viļņus, kas ietekmēja citu krimināllietu ierosināšanu. Tā H. Cinča, G. Hermanovska, A. Spekkes, K. Fridrihsona notiesāšanas blakusefekts bija pastiprināta VDM interese 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā par SS un vērmahta propagandas rotu kara ziņotājiem. Vairāki no viņiem tika atrasti un notiesāti.

Šodien “franču grupa” nereti tiek traktēta kā disidenti. Lai gan par disidentismu tiek daudz runāts saistībā ar pretošanos totalitāriem režīmiem, tajā skaitā padomju totalitārisma, tā definīcija ir neskaidra un pretrunīga, kā disidentiskas mēdz apzīmēt ļoti dažādas prakses. Ja tām var atrast kādu kopsaucēju, tā varētu būt kritiska attieksme pret padomju režīmu. Vai “franču grupas” lietās notiesātajiem un citiem ar šīm lietām saistītajiem tāda bija? Uz šo jautājumu var atbildēt pozitīvi, tomēr nav pierādījumu, ka viņi būtu centušies savu kritisko attieksmi aktīvi paust, un staļinisma apstākļos tas arī nebija iespējams. Drīzāk mēs varam runāt par centieniem neatkarīgās Latvijas kultūras prakses turpināt padomju okupācijas apstākļos, radīt šķietami normālas kultūras telpas pastāvēšanas efektu nenormālos apstākļos. Vai to var uzskatīt par disidentismu, tas varētu būt turpmāku diskusiju temats.

Šajā rakstā galvenā vērība tika pievērsta lietu izcelsmei, saistībai ar citām krimināllietām un Latvijas PSR VDM izmeklētāju darbības metodēm šādu lietu konstruēšanā. Tomēr minētās krimināllietas, uzmanīgi lasot, ir vērtīgs avots arī par citiem tematiem, piemēram, lai izprastu galvaspilsētas inteliģences noskaņojumu 40. gados un 50. gadu sākumā, tās dzīvesveidu, materiālo stāvokli, interešu loku.

*1. pielikums*ARESTA DATUMI UN INKRIMINĒTIE KRIMINĀLLIKUMA
PANTI

Vārds, uzvārds	Faktiskais aresta/ aizturēšanas datums	Kriminālkodeksa panti sākotnējā apsūdzībā	Kriminālkodeksa panti galīgajā apsūdzībā
Rolfs Rācenis	04.01.51.	58-1 "a"	58-1 "a"; 58-10, I d.
Kurts Fridrihsons	04.01.51.	58-1 "a"; 58-10, I d.; 58-11	58-1 "a"; 58-10, I d.; 58-11
Elza Stērste	04.01.51.	58-1 "a"; 58-10, I d.; 58-11	17 ¹¹⁰ -58-1 "a"; 58-10, I d.
Ieva Birgere	05.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, II d.; 58-11
Maija Silmale	05.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Miervaldis Ozoliņš	05.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11; 72, I d.
Alfrēds Sausne	17.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Eleonora Sausne	17.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Arnolds Stubaus	17.01.51.	58-1 "a"; 58-10, I d.; 58-11	58-3; 58-10, I d.; 58-11
Irma Stubaus	17.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Mirdza Lībiete-Ersa	17.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Gustavs Bērziņš	17.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11
Skaidrīte Sirsona	18.01.51.	58-10, I d.; 58-11	58-10, I d.; 58-11

2. pielikums

“FRANČU GRUPAS” LIETĀS IESAISTĪTIE LATVIJAS PSR VDM
DARBINIEKI

Uzvārds, vārds, tēvvārds	Dienesta pakāpe	Amats	Funkcijas
Agafonovs Jakovs Ivana d.	Jaunākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas operatīvais pilnvarotais	Pratina, veic kratišanas
Aleksandrovskis Timofejs Vladimira d.	Jaunākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas operatīvais pilnvarotais	Pratina, veic kratišanas, tulko
Birjukovs	Majors	2-N daļas 1. nodaļas priekšnieks	Pratina, veic kratišanas
Circenis (Circiņš?)	?	Darbinieks	Piedalās kratišanās
Čudins Ņikifors Moiseja d.	?	2-N daļas ?. nodaļas priekšnieka vietnieks 1950. g.	Veic kratišanas
Eidins	Kapteinis	?	Veic kratišanas
Graudiņš Elmārs Rūdolfa d.	Kapteinis?	2-N daļas 6. nodaļas operatīvais pilnvarotais	Veic kratišanas
Grebenščikovs	Kapteinis	Izmeklēšanas daļas 3. nodaļas darbinieks	Pratina
Ģedovs (Дедов) Vladimirs Konstantīna d.	Majors	2-N daļas 1. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais/ nodaļas priekšnieka vietnieks	Pratina, sastāda apsūdzības slēdzienus

Uzvārds, vārds, tēvvārds	Dienesta pakāpe	Amats	Funkcijas
Jassons Bronislavs Vikentija d.	Apakšpulkvedis	Izmeklēšanas daļas priekšnieka vietnieks	Vīzē dokumentus
Kozins Viktors Nikolaja d.	Pulkvedis	LPSR valsts drošības ministra vietnieks operatīvajā darbā	Vīzē dokumentus
Krapušs (?)	Leitnants	Izmeklēšanas daļas tulks	Piedalās apsūdzības nolasišanā
Laizāns Antons Boļeslava d. ?	?	?	Piedalās kratīšanā
Morozovs Jevgeņijs Mihaila d.	Majors	Izmeklēšanas daļas 3. nodaļas vecākais izmeklētājs	Pratina
Pešehonovs Fotijs Vasilija d.	Apakšpulkvedis	Izmeklēšanas daļas priekšnieks	Vīzē dokumentus
Pildanovs Daši Pirnaja d.	Majors	Izmeklēšanas daļas 3. nodaļas priekšnieks	Vīzē dokumentus
Platonovs	?	?	Piedalās kratīšanā
Poikāns	Jaunākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas tulks	Piedalās kratīšanā un pratināšanā
Razuvajevs Aleksejs Semjona d.	Apakšpulkvedis	2-N daļas 1. nodaļas priekšnieka vietnieks	Pratina, veic kratīšanas, sastāda apsūdzības slēdzienus
Ritsone	Leitnante	Izmeklēšanas nodaļas tulks	Piedalās pratināšanās

Uzvārds, vārds, tēvzvārds	Dienesta pakāpe	Amats	Funkcijas
Rjabokoņš Pāvels Kondrata d.	?	?	Veic kratišanas
Sirovatskis Vasilijs Ivana d.	Apakšpulkvedis	2-N daļas priekšnieka vietnieks	Pratina, vizē dokumentus
Solodovs	?	2-N daļas darbinieks	Veic kratišanas
Spilners Voldemārs Mārtiņa d.	Vecākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas priekšnieka vietnieks	Veic kratišanas, pratina
Ščedrins Sergejs Avksentija d.	Majors	2-N daļas 1. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais	Veic kratišanas, pratina
Tribis Ženiņa Mihaila m.	?	2-N daļas tulks	Piedalās pratināšanās
Tutins Vincs Antona d.	Majors	2-N daļas priekšnieks/ priekšnieka vietnieks	Vizē dokumentus
Urusovs Konstantīns Konstantīna d.	Vecākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais	Veic kratišanas, pratina
Vanags	Leitnants	2-N daļas 1. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais	Veic kratišanas, pratina
Vavilovs Ivans Filipa d.	Apakšpulkvedis?	?	Veic kratišanas
Vēvers Jānis	Pulkvedis	Valsts drošības ministra vietnieks	Vizē dokumentus

Uzvārds, vārds, tēvvārds	Dienesta pakāpe	Amats	Funkcijas
Zemskovs Mihails Aleksandra d.	Majors	2-N daļas 1. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais	Veic kratišanas, pratina
Ziediņš Mintauts Jāņa d.	Leitnants	Izmeklēšanas daļas 6. nodaļas priekšnieks	Vīzē dokumentus
Zuzens	Kapteinis	Izmeklēšanas daļas 6./3. nodaļas vecākais izmeklētājs	Pratina, sastāda apsūdzības slēdzienus
Zvidris Ivans Jurija d.	Vecākais leitnants	2-N daļas 1. nodaļas operatīvais pilnvarotais	Piedalās kratišanās

VDM izmeklēšanas dokumentos amatpersonas parasti parakstījās, lietojot uzvārdu, dienesta pakāpi, amatu (pēdējos divus ne vienmēr). Lai noteiktu vārdu un tēvvārdu, kā arī citus trūkstošos datus, izmantoti šādi avoti: LNA LVA Personāllietu fonds (PA-15500), LPSR VDK partijas komitejas fonds (PA-7962), kā arī divas publikācijas: Artūrs Žvinklis (2015). LPSR VDK darbinieku Latvijas Komunistiskās partijas CK nomenklatūras kadru personas lietu analīze. No: *Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas*. Rīga: LPSR VDK zinātniskās izpētes komisija, LU Latvijas vēstures institūts, 363.–396. lpp. (VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 1. sēj.); Artūrs Žvinklis (2016). LPSR valsts drošības iestāžu vadošo darbinieku lietas Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas nomenklatūras kadru personas lietu kolekcijā. No: *Lielais brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstrukturās*. Rīga: LPSR VDK zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitāte, 540.–607. lpp. (VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 3. sēj.).

3. pielikums

“FRANČU GRUPAS” LIETĀS NOTIESĀTO SODA IZCIEŠANAS
VIETAS

Vārds, uzvārds	Nometnes nosaukums	Atrašanās vieta
Kurts Fridrihsons	Kamišlags	Omska, Omskas apgabals
Elza Stērste	Ozerlags	Taišeta, Irkutskas apgabals
Ieva Birgere	Minlags	Inta, Komi APSR
Arnolds Stubaus	Steplags	Džezkazgana, Kazahijas PSR
Irma Stubaus	Minlags	Inta, Komi APSR
Miervaldis Ozoliņš	Gorlags	Noriška, Krasnojarskas apgabals
Maija Silmale	Ozerlags	Taišeta, Irkutskas apgabals
Alfrēds Sausne	Dubravlags	Javasa (Potjma), Mordvijas APSR
Eleonora Sausne	Minlags	Inta, Komi APSR
Mirdza Libiete-Ersa	Rečlags	Vorkuta, Komi APSR
Skaidrīte Sirsone	Pesčanij	Karaganda, Kazahijas PSR
	Minlags	Inta, Komi APSR
Gustavs Bērziņš	Rečlags	Vorkuta, Komi APSR

Nometnes šajā gadījumā parasti ir ļoti lielas struktūras. Tabulā norādītās to atrašanās vietas apzīmē centrālo nometni un attiecīgā nometņu kompleksa administratīvo centru.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Apkampt spētu miljonus [par A. Sausni]. *Skola un Ģimene*, 1990, Nr. 12; Kurts Fridrihsons (1990). Tāds Alfrēds Sausne. *Literatūra un Māksla*, 7. jūl.; Milda Grīnfelde (1991). Domas par autoritāti – Kurtu Fridrihsonu (1911–1991). In *Memoriam. Karogs*, Nr. 5/6, 268.–269. lpp.; Skaidrīte Sirsone (1992). Kas bija “franču grupa”? *Universitas*, 7. janv.; Žanis Zentiņš (1994). Klusais latviešu kultūras sargs Alfrēds Sausne. *Treji Vārti*, Nr. 158; Ieva Lase (2000). *Latvijas Vēstnesis*, 17. nov.
- ² Gundega Repše (2010). *Mala: tā rakstija Fridrihsons*. Rīga: Dienas grāmata.
- ³ Maija Silmale (1990). Atbildi tam var dot tikai brīvība: Vēstules no lēģera un lēģera slimnīcas. *Literatūra un Māksla*, 1., 8. dec.; Lelde Stumbre (2017). *Maija, Cher Ami! Tulkotāja Maija Silmale – dzīve pēc saviem noteikumiem*. Rīga: Lauku Avīze.
- ⁴ Elza Stērste (1989). “Kad mājās nāksi, būs vārpu laiks”. *Dzimtenes Balss*, 6., 13., 20. jūl.; Elza Stērste (1989). “Kad mājās nāksi, būs vārpu laiks”. *Zvaigzne*, Nr. 21–24; Elza Stērste (1990). “Kad mājās nāksi, būs vārpu laiks”. *Zvaigzne*, Nr. 1, 2.
- ⁵ Anna Žigūre (2005). *Marselīne: Elza Stērste. Dzīves dzeja*. Rīga: Jumava.
- ⁶ LU Filozofijas un socioloģijas institūta Nacionālās mutvārdu vēstures krājums (turpmāk: NMFVK), inv. Nr. 3263, 3264, 3265, 3266.
- ⁷ *Latvijas Okupācijas muzejs*, inv. Nr. OMF 2300/260, 261.
- ⁸ Ieva Grantiņa (2004). Sapnis par kultūru: *Franču grupas stāsts – čeka, izsūtījums, atgriešanās*. *Diena*, 3. dec.; Gundega Repše (2005). Franču grupa un mākslinieks Kurts Fridrihsons. *Studija*, 3. janv. Pieejams: http://www.tvnet.lv/izklaide/makslas/60422-francu_grupa_un_makslinieks_kurts_fridrihsons; Undīne Adamaite (2012). Franču grupa – no Sibīrijas lēģera līdz Miterāna rokaspiedienam. *Diena*, 11. maijs.
- ⁹ Silvija Radzobe (2011). Debesu dāvanas divas sejas jeb Vai Čaks to zināja. *NRA*, 2. nov. Pieejams: <http://nra.lv/izklaide/p-s-kultura/59096-debesu-davanas-divas-sejas-jeb-vai-caks-to-zinaja.htm>
- ¹⁰ Vieda Shelley (Skultans) (1997). A Meta Narrative of Violence: the Case of the French Group in Soviet Latvia. AAA Washington.
- ¹¹ Sk.: Repše. Franču grupa un mākslinieks Kurts Fridrihsons.
- ¹² Grantiņa. Sapnis par kultūru...
- ¹³ Sirsone. Kas bija “franču grupa”?
- ¹⁴ Delo Nr. 15551 po obvineniiu Fridrihsons Kurta Ianovicha v pr. pr. st. st. 58-1 “a”, 58-10, 58-11 UK RSFSR i dr., vsego 3 chel. V 2-kh tomakh. *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs* (turpmāk: LVA), 1986–1–4657. Delo Nr. 15196 po obvineniiu Stubaus Arnol'da Ianovicha v pr. pr. st. st. 58-3, 58-10 ch. I, 58-11 UK RSFSR i drugikh, vsego 9 chelovek. V 4-kh tomakh. Turpat, 1986–2–P-6839.
- ¹⁵ Oficiāli pasē bija vīra uzvārds – Lieknis-Virza, bet, tā kā viņa publicējās ar pirmslaulības uzvārdu Stērste, viņa ar to bija plaši pazīstama un uz to saņēma arī korespondenci.

- ¹⁶ Citur minēts 4. janvāris. Šādas neatbilstības datumos ir sastopamas daudzos dokumentos. Tās izskaidrojamas gan ar to, ka arests tika noformēts pēc aizturēšanas un kratīšanas, gan arī ar paviršībām, kas dokumentos ir sastopamas diezgan bieži.
- ¹⁷ LVA, 1986–1–4657, 1. sēj., 2.–11., 120.–122., 127.–130. lp.
- ¹⁸ LPSR Mākslas lietu pārvalde pildīja tādas pašas funkcijas kā vēlāk nodibinātā Kultūras ministrija.
- ¹⁹ LVA, 1986–1–4657, 1. sēj., 193.–194., 197.–198., 200. lp.; turpat, 1986–2–P-6839, uzraudzības lieta (turpmāk – u/l), 36.–37., 40.–41. lp.
- ²⁰ Turpat, 1986–2–P-6839, u/l, 17.–18. lp.
- ²¹ Viņu uzvārdi tajā laikā un vēlāk ir rakstīti dažādi – “Stubaus”, “Stubavs”. Šis jautājums ieinteresēja arī lietas izmeklētājus, un tika noskaidrots, ka “pareizais” variants ir Stubaus, kā arī viņi paši parakstījās. Jāpiezīmē, ka Arnolda brālis arheologs Ādolfs parakstījās kā Stubavs. Dažādās publikācijās Irma Stubaus tiek saukta arī par Irīnu, iespējams, pratināmie nav zinājuši pareizo vārdu vai arī viņai ir bijis arī otrs vārds.
- ²² Delo Nr. 15898 po obvneneniiu Ratsenis Rolfa Ianovicha v pr. pr. st. st. 58-1 “a”, 58–10 ch. I i 58-11 UK RSFSR. V 1 tome. LVA, 1986–1–28423.
- ²³ Laikā, kad minētos cilvēkus tiesāja (1951. gada 29.–30. jūnijā), iestādes nosaukums spriedumā minēts kā: Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas karaspēka tribunāls, tomēr jau mēnesi vēlāk VDM dokumentā tas nosaukts – Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas karaspēka tribunāls. Tas bija saistīts ar to, ka tieši šajā laikā iekšējo karaspēku no PSRS Iekšlietu ministrijas nodeva Valsts drošības ministrijas pakļautībā. Kasācijas instance bija Lietuvas robežapsardzības apgabala IeM/VDM karaspēka tribunāls.
- ²⁴ LVA, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 1.–10., 22.–30. lp.
- ²⁵ Turpat, u/l, 177. lp.
- ²⁶ Pastāvēja divas vācu militārās vienības, kurās dienēja daudzi latviešu inteliģenti: vērmahta 4. Baltijas propagandas vads, kurā dienēja arī “Jundas” redakcija, un latviešu SS kara ziņotāju rota. Visai izsmēloši šo jautājumu aplūkojis Kaspars Zellis (2017). Konstantīns Karulis kā kara ziņotājs (kara ziņotāju kolektīvā portreta skice). No: *Amor vincit omnia: Konstantīns Karulis dzīvē un darbos*. Rīga: Zinātne, 121.–132. lpp.
- ²⁷ LVA, 1986–1–4657, u/l, 53. lp. Tulkojums no krievu val.
- ²⁸ Turpat, 53.–55. lp.
- ²⁹ Turpat.
- ³⁰ Turpat, 54. lp. Tulkojums no krievu val.
- ³¹ Turpat.
- ³² Uldis Neiburgs (2014). “Dievs, Tava zeme deg!”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Lauku Avīze, 142. lpp.
- ³³ LVA, 1986–1–4657, 1. sēj., 278. lp.
- ³⁴ Turpat, 257. lp.
- ³⁵ Turpat, 259. lp.
- ³⁶ Turpat, 283. lp. Tulkojums no krievu val.

- ³⁷ LVA, 1986–2–P-6839, u/l, 181.–188. lp. Tulkojums no krievu val.
- ³⁸ Turpat, 4. sēj., 57. op. lp.
- ³⁹ Sk., piem., Grantiņa. Sapnis par kultūru..., tāpat arī dokumentālo filmu “Sods par sapni”.
- ⁴⁰ M. Grīnfelde izmeklēšanā apgalvoja, ka patiesībā grāmatiņas autors bijis Aleksandrs Čaks, kuram viņa aizdevusi savu vārdu, lai viņš varētu kaut ko nopelnīt. 1990. gadā viņa šo versiju bija publicējusi “Literatūrā un Mākslā”. Sk.: Milda Grīnfelde (1990). Miķelis Goppers un viņa “Zelta ābele”. *Literatūra un Māksla*, 14. apr., 11. lpp.; Silvija Radzobe (2017). “*Kosmopolītu lieta*” un Aleksandrs Čaks: Dokumentāla hronika ar komentāriem. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 178. lpp.
- ⁴¹ Sk. M. Grīnfeldes krimināllietu: LVA, 1986–2–P-9254.
- ⁴² Radzobe. Debesu dāvanas divas seas...
- ⁴³ LVA, 1986–2–P-9254, 1. sēj., 47. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 1986–2–P-6839, 2. sēj., 105.–109. lp.
- ⁴⁵ E. Stērstes atmiņas (par dzīvi Latvijā un Sibīrijā). *Rakstniecības, teātra un mūzikas kolekciju krātuve* (turpmāk: RTMKK), RTMM 422095, 94. lpp.
- ⁴⁶ LVA, 1986–2–P-6839, 2. sēj., 123. op. lp.
- ⁴⁷ RTMKK, RTMM 422095, 94. lpp.
- ⁴⁸ LVA, 1986–2–P-6839, 1. sēj., 257. lp.
- ⁴⁹ Nopratināšanas protokolā uzreiz pēc aresta, 5. janvārī M. Silmale teikusi, ka pārtulkojusi un pārrakstījusi A. Žida grāmatu divu dienu laikā. Iespējams, ka runa bija nevis par visu grāmatu, bet tās priekšvārdu. Apelācijas sūdzībā 1951. gada 29. jūlijā viņa raksta, ka pārtulkojusi darba fragmentu. Sk.: LVA, 1986–2–P-6839, 1. sēj., 147. lp.; turpat, u/l, 191a. lp.
- ⁵⁰ LVA, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 43.–44. lp.
- ⁵¹ A. N. Iakovlev (red.) (1999). *Vlast' i khudozhestvennaia inteligentsia. Dokumenty CK RKP(b), VChK-OGPU-NKVD o kul'turnoi politike. 1917–1953*. Moskva: MFD, s. 587–596, 598–602.
- ⁵² Citēts pēc: Radzobe. “*Kosmopolītu lieta*” un Aleksandrs Čaks, 139. lpp.
- ⁵³ 1943.–1946. gadā padomju drošības institūcijas, kas pildīja slepenpolicijas, izlūkošanas un pretizlūkošanas funkcijas, bija apvienotas Valsts drošības tautas komisariātā (VDTK). 1946. gadā tautas komisariātus pārdēvēja par ministrijām, tādēļ turpmāk to sauca par Valsts drošības ministriju (VDM). Attiecīgi mainījās nosaukumi arī savienoto republiku iestādēm. 1953. gada aprīlī kā PSRS, tā arī republiku līmenī VDM iekļāva Iekšlietu ministrijas sastāvā, bet jau 1954. gada martā atkal izveidoja patstāvīgu drošības iestādi – Valsts drošības komiteju. Ar bruņotās pretošanās apkarošanu Baltijā sākotnēji nodarbojās PSRS un republiku iekšlietu tautas komisariāti, kuru sastāvā pastāvēja bandītisma apkarošanas nodaļas. 1947. gada sākumā šo funkciju pilnībā pārņēma VDM. Ņemot vērā šīs nosaukumu izmaiņas, rakstā tiek lietots arī vēsturiskais, no 1918. gadā Padomju Krievijā dibinātās Viskrievijas Ārkārtējās komisijas (krieviskā abreviatūra VČK) mantotais nosaukums “čekists”, kā arī sevi dēvēja paši VDTK/VDM darbinieki.

- ⁵⁴ Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata. *LVA*, 1825–2–1, 262. op. lp. Par norādi uz šo svarīgo avotu jāzsaka pateicība vienam no anonīmajiem recenzentiem.
- ⁵⁵ *LVA*, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 110., 110. op. lp.; Radzobe. “*Kosmopolītu lieta un Aleksandrs Čaks*, 54., 74. lpp.
- ⁵⁶ *LVA*, 1986–2–P-6839, 2. sēj., 12. lp. Krimināllietās ir vairāki darbavietu raksturojumi par arestētajiem. Tie ir visai atšķirīgi – gan pozitīvi, gan neitrāli, gan arī izvairīgi.
- ⁵⁷ Sk. H. Cinča krimināllietu: *LVA*, 1986–1–40976.
- ⁵⁸ *LVA*, 1986–1–4657, 2. sēj., 7.–10. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 11.–14. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 11. op. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁶¹ Turpat, 1986–1–40976, 1. sēj., 167. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁶² Turpat, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 164., 164. op. lp.
- ⁶³ Sk.: Dzintars Ērglis (2003). *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 93.–94. lpp.
- ⁶⁴ *LVA*, 1986–1–39669, u/l, 11. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 243. lp.
- ⁶⁶ Turpat, u/l, 140. lp.
- ⁶⁷ Turpat, 270. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁶⁸ Turpat, 276.–277. lp. A. Ore vācu okupācijas laikā bija strādājis par darba biržas inspektoru. Šķiet, ka viņš bija miris jau 1956. gadā.
- ⁶⁹ No Jēkuļiem izveda 11 cilvēkus. Sk.: *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, II daļa. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik, 2007, 553.–554. lpp.
- ⁷⁰ Lai gan čekas kartotēkā kā aresta datums norādīts 30. oktobris, V. Limbēns kara tribunāla sēdē liecināja, ka aizturēts 26. oktobrī, bet aresta orderis viņam uzrādīts 29. oktobrī. Sk.: *LVA*, 1986–1–4688, 2. sēj., 283. op. lp.
- ⁷¹ *LVA*, 1986–1–4657, 1. sēj., 174.–176. lp.
- ⁷² Andrew Ezergailis (2005). *Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia: Daugavas Vanagi – Who Are They? – Revisited*. Rīga: Latvijas 50 gadu Okupācijas muzeja fonds, p. 72. Jāatzīmē, ka Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatā vienā no aģentūras lietām Rīgā figurē kāds Pāvels Ducmanis. *LVA*, 1825–2–1, 262. lp.
- ⁷³ Nopratināšanas protokolā ierakstīts, ka Severīns Heine-Ercums bija izdomāts vārds, tomēr šā raksta autorei ar personu ar šādu uzvārdu, lai gan citu vārdu – Leopolds ir nācies saskarties pirms dažiem gadiem, lasot 1959. gada decembrī un 1960. gada sākumā ierosināto krimināllietu pret Kārli Baumanī un Jāni Kīnu, kuri bija sūtījuši avīzēm “*Ciņa*” un “*Pravda*” aizstāvības vēstules Eduardam Berklavam. L. Heines-Ercuma dzīvoqli bija pulcējušies ar 20.–30. gados pastāvējušo ekonomista Kārļa Baloža dibināto Latvijas Darba savienību saistīti cilvēki. Vai patiešām Severīns Heine-Ercums bija izdomāts vārds? Šobrīd to nevar ne noliegt, ne arī apstiprināt.
- ⁷⁴ Čekas kartotēkā kā aresta datums uzrādīts 27. novembris, bet kara tribunāla sēdē A. Spekke norāda, ka aizturēts 22. novembrī. 27. novembrī uzrādīts

- aresta orderis. Arī pirmais nopratināšanas protokols datēts ar 22. novembri. Sk.: *LVA*, 1986–1–4688, 2. sēj., 284. lp.
- ⁷⁵ *LVA*, 1986–2–P-6839, 1. sēj., 91. lp.
- ⁷⁶ Turpat, 80.–81. lp.
- ⁷⁷ Mans personīgais dzīves apraksts. – *LVA*, 1986–1–28423, 1. sēj., 290. lp.
- ⁷⁸ Rolfa E. Rāceņa dzīves apraksts (iesniegts Tirdzniecības–rūpniecības departamentam 1941. g. 3. augustā). – *LVA*, 1986–1–28423, 1. sēj., 285.–288. lp.
- ⁷⁹ Turpat, 306. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 281. lp.
- ⁸¹ Turpat, 347.–349. lp.
- ⁸² Turpat, 338., 350., 357. lp.
- ⁸³ Līdz šim vienīgais avots, kur tiek pieminēta R. Rāceņa loma V. Jauntirāna grupas arestā, ir Jāņa Dzintara grāmata *Neredzamā fronte* (Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Zvaigzne, 1970), kurā teikts: “Viņus nodeva inženieris spekulants Rolfs Rāčenis, kas savas provokatora gaitas bija uzsācis jau 1941. gada vasarā” (91. lpp.). J. Dzintara avots ir R. Rāceņa krimināl-lieta.
- ⁸⁴ *LVA*, 1986–1–4657, u/l, 54. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁸⁵ Daži autori viņa uzvārdu raksta arī kā Zūzens. No arestēto atmiņām zināms, ka šis cilvēks bija Krievijas latvietis un, kā liecina protokoli, viens no galvenajiem izmeklētājiem “franču grupas” lietās. Mēģinājumi atrast sīkāku informāciju par šo cilvēku līdz šim nav bijuši sekmīgi.
- ⁸⁶ *LVA*, 1986–2–P-6839, 1. sēj., 190. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁸⁷ Turpat, 98. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁸⁸ Turpat, PA-7962–1–30, 112. lp.
- ⁸⁹ Turpat, 1986–1–28423, 1. sēj., 332. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹⁰ Turpat, 1986–1–4657, 1. sēj., 18. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹¹ Turpat, 189. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹² Turpat, 284. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹³ *LVA*, 1986–2–P-6839, 2. sēj., 86. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹⁴ Turpat, 3. sēj., 38. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹⁵ Turpat, 1986–1–4657, 1. sēj., 264. lpp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹⁶ To apstiprina arī I. Lase (Birgere) V. Skultānes veiktajās intervijās. Sk.: *NMVK*, inv. Nr. 3264.
- ⁹⁷ *LVA*, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 125. lp. Tulkojums no krievu val.
- ⁹⁸ Turpat, 1986–1–4657, 2. sēj., 271. op. lp.
- ⁹⁹ Turpat, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 164. op. lp.
- ¹⁰⁰ Turpat, u/l, 89. lp. Tulkojums no krievu val.
- ¹⁰¹ Turpat, 1. sēj., 93. lp. Tulkojums no krievu val.
- ¹⁰² *NMVK*, inv. Nr. 3264.
- ¹⁰³ *LVA*, 1986–1–4657, 2. sēj., 323. op. lp. Tulkojums no krievu val.
- ¹⁰⁴ Turpat, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 44. lp.
- ¹⁰⁵ Turpat, 1986–1–4657, 2. sēj., 274.–285., 290.–292., 302.–303. lp.

¹⁰⁶ Par darba uzdevumu sistemātisku izpildīšanu un pārpildīšanu un noņemšanas režīma ievērošanu ieslodzītajiem tika pēc noteikta koeficienta palielināts ieslodzījumā pavadītais laiks.

¹⁰⁷ LVA, 1986–1–4657, 2. sēj., 315. lp.

¹⁰⁸ Turpat, 1986–2–P-6839, 3. sēj., 169.–173., 182.–186. lp.

¹⁰⁹ Turpat, 1986–2–P-6839, u/l, 295.–296. lp.

¹¹⁰ E. Stērste atmiņās rakstīja, ka viņai paskaidrots, ka “17” pirms 58. panta nozīmē, ka “tēvzemes nodevība tieši nav notikusi, bet ir mēģināta”. – Stērste (1989). “Kad mājās nāksi, būs vārpu laiks”. *Zvaigzne*, Nr. 21.

JUDICATURE OF THE “FRENCH GROUP” IN 1951: POLITICAL CONTEXT OF THE CASES AND THE MINISTRY FOR STATE SECURITY OPERATION METHODS*

Daina Bleiere

Dr. hist., Chief Researcher of the Institute of History of Latvia, University of Latvia; Assoc. Professor of the Political Science Department, Riga Stradiņš University.

Research interests: the Latvian history of the 20th century, impact of the Soviet regime on the society of Latvia.

The so called “French Group”, arrested and convicted in 1951, consisted of 12 representatives of the intelligentsia who were accused for numerous political crimes, among them organizing and attending literary afternoons that were politically related to anti-Western course in the policy of the Soviet Union and the Latvian SSR and fight against the so-called cosmopolites. However, this case characterizes not only the political atmosphere of that time, but also activities of the Ministry for State Security of the Latvian SSR (further from Russian *Ministerstvo Gosudarstvennoi Bezopasnosti* – MGB) in the implementation of total public control, as well as a succession in operations of the security services, courts, and the prosecution system in 1950s–1980s. The

* This article has been elaborated within the Project “Latvian History: Cultural-Historical Environment and Socio-Political Processes in the Context of the Baltic Sea Region (*VPP Letonika*)”. Work with documents of the Soviet repressive institutions is complicated and requires specific knowledge. I am truly grateful to Ainārs Bambals, Rudīte Viksne and Artūrs Žvinklis for advice and guidance, as well as to two anonymous reviewers for critics and recommendations that were crucial to improve the article.

aim of the article is to study the circumstances facilitating the creation and development of the case and to ascertain the interests, tactics, and investigation methods of the *MGB* investigators in investigating this case, on the basis of the materials of criminal cases and other available sources.

Key words: intelligentsia, cosmopolitanism, the Ministry for State Security of the Latvian SSR, political litigations.

Summary

The “French Group” is known as a group of 12 writers, artists, actors, philologists, and other intellectuals, who were arrested in January 1951. Among them – such public figures as painter Kurts Fridrihsons, poetress and translator Elza Stērste, philologist of Romanic languages Ieva Birgere, actors Arnolds and Irma Stubaus, bibliophile Alfrēds Sausne and his wife, teacher Eleonora, philologist of Romanic languages Maija Silmale and her husband, actor Miervaldis Ozoliņš, actress Mirdza Lībiete-Ersa, specialist in literature Skaidrīte Sirsone, writer and lawyer Gustavs Bērziņš. The first three out of the above mentioned persons were sentenced by the military tribunal to 25 years in *Gulag* and loss of rights for five years. All the rest were sentenced in absentia by the Special Council of the USSR Ministry for State Security in Moscow to 10 years in labour camp, except for M. Lībiete-Ersa, who was sentenced to seven years of imprisonment.

The aim of the publication is to reconstruct, as precisely as possible, the circumstances of how the above mentioned case was created and find out the interests, tactics, and methods of investigation of the employees of the Latvian SSR Ministry for State Security (*MGB*) based on the criminal cases kept in the State Archives of Latvia, as well as other available sources.

Usually arrests and imprisonments of the “French Group” are associated with the fact that from the autumn of 1945 till the spring of 1947, private literary afternoons with readings on various themes (for instance, on Charles Baudelaire poetry, Mahatma Gandhi, compromise in arts, etc.) were taking place on the initiative of K. Fridrihsons, A. Sausne, A. Stubaus, and G. Bērziņš. They were attended by a rather wide circle of writers, theatre people and other interested persons, including also cultural personalities loyal to the Soviet regime. The security authorities were well informed about those gatherings, as well as about the fact that they were not of a political nature. However, materials of the criminal cases indicate that originally the literary evenings and anti-Soviet agitation that was allegedly held there (especially with reference to reading

fragments from Andre Gide's book *Return from the USSR*, which took place during one of the meetings) were only some of the counts. Initially, the *MGB* investigators developed a version of the espionage and anti-Soviet underground organization aimed to prepare the overthrow of the Soviet power. However, all the arrested categorically denied participation in any organized anti-Soviet activity. For this reason, almost the only aspect brought up as unifying all the arrested, that could qualify them as a group, was their participation in the literary afternoons.

Although information about the members of the prospective “French Group” was collected by security forces since 1945, and it was done purposefully as of 1947, a question arises, why arrests took place only in January 1951. The answer is related to changes in the Soviet policy towards the intelligentsia that was constantly altering during the post-war years. During the first post-war years, Latvian authorities were determined to get cultural workers on their side, but the situation changed rapidly in August 1946, when several decisions related directly to the spheres of literature, theatre, and cinema were adopted by the USSR leadership. They were followed by some other campaigns, including the campaign of 1949 against the “cosmopolites” which in Latvia turned not only against Jews, but also, and foremost, against the Latvian “bourgeois” intelligentsia. Arrests in January 1951 resulted from the desire of the *MGB* and the leadership of the Latvian SSR to demonstrate its vigorous fight against the intelligentsia oriented towards the West.

Materials of the criminal cases represent a source that allows studying the *MGB* methods in making political accusations. Interrogation protocols are interpretations made by investigators of what was said by the accused that may or may not correspond to what was really said by the latter. Compliance of accusations with the real circumstances of the case did not bother the *MGB* investigators too much, as well as confessions of the accused were not important. The most significant thing for the investigator was that the arrested signed the interrogation protocol, thus confirming a version of the investigation and admitting guilt, even in cases the accused categorically denied accusations brought against them. Signing the protocols was achieved by different methods applying both physical and also psychological coercion. The interrogated ones were not beaten, but they were subjected to such physical tortures as the sleep famine caused by interrogations at nights, thus not letting people to sleep for several days and nights in a row, which was rather effective. Also, other methods were used, for example, imprisoning in a so-called box, i.e. in a very small room, where the imprisoned could not move. Psycho-

logical ascendancy included persuasion, deception, and intimidation by threatening to arrest relatives or deal with them in some other way. A method favoured by the *MGB* investigators was to ground accusations on the testimonies by previously arrested and interrogated persons, and sometimes it was the only way to justify the current arrest officially, although the real grounds could be sought in agents' reports, materials of other criminal cases and materials obtained through provocations. It was important for investigators to get testimonies from those arrested as the first quickly, thus making grounds to prosecute others. Therefore, at least in some cases, the pressure on the former was bigger than on the ones arrested later.

Materials of the cases show that since the moment of conviction some of the convicts and their family members vigorously tried to achieve revision of the case. However, until 1954, in all the cases the authorities supposed to provide opinion on complaints always admitted that there were no grounds for the case revision. After the Amnesty Decree of 27 March 1953, a very slow revision of the cases started, and the first who felt some improvements of the situation were the ones sentenced to 25 years. In April 1955, K. Fridrihsons' and I. Birgere's sentences were reduced to 10 years, but E. Stērste's sentence was reduced to 5 years due to her venerable age, and she was discharged. The situation changed significantly only after 1956, when mass liberation of politically imprisoned started. On 24 May 1956, the Commission of the Presidium of the USSR Supreme Soviet reduced sentences of K. Fridrihsons and I. Birgere to 7 years and discharged them. Revision of the cases of 9 persons sentenced to 10 years of imprisonment by the Special Council of the USSR State Security Ministry started only in 1956. In May 1956, all the sentences were reduced to five years and people were discharged. However, all of them were considered as justifiably convicted, and only in 1990–1991 they were vindicated.